

म. ग्रं. सं. ठा

सन

विषय

लेखक

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचें नांव

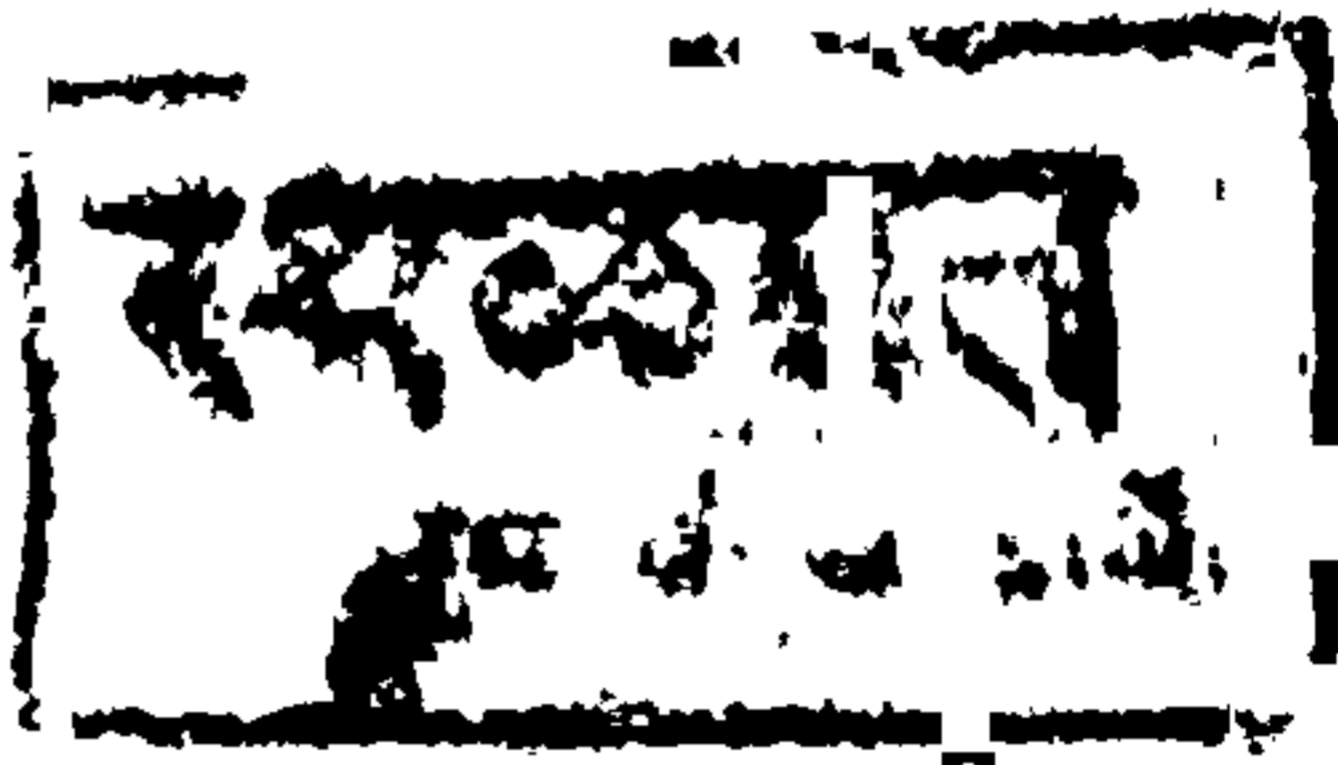
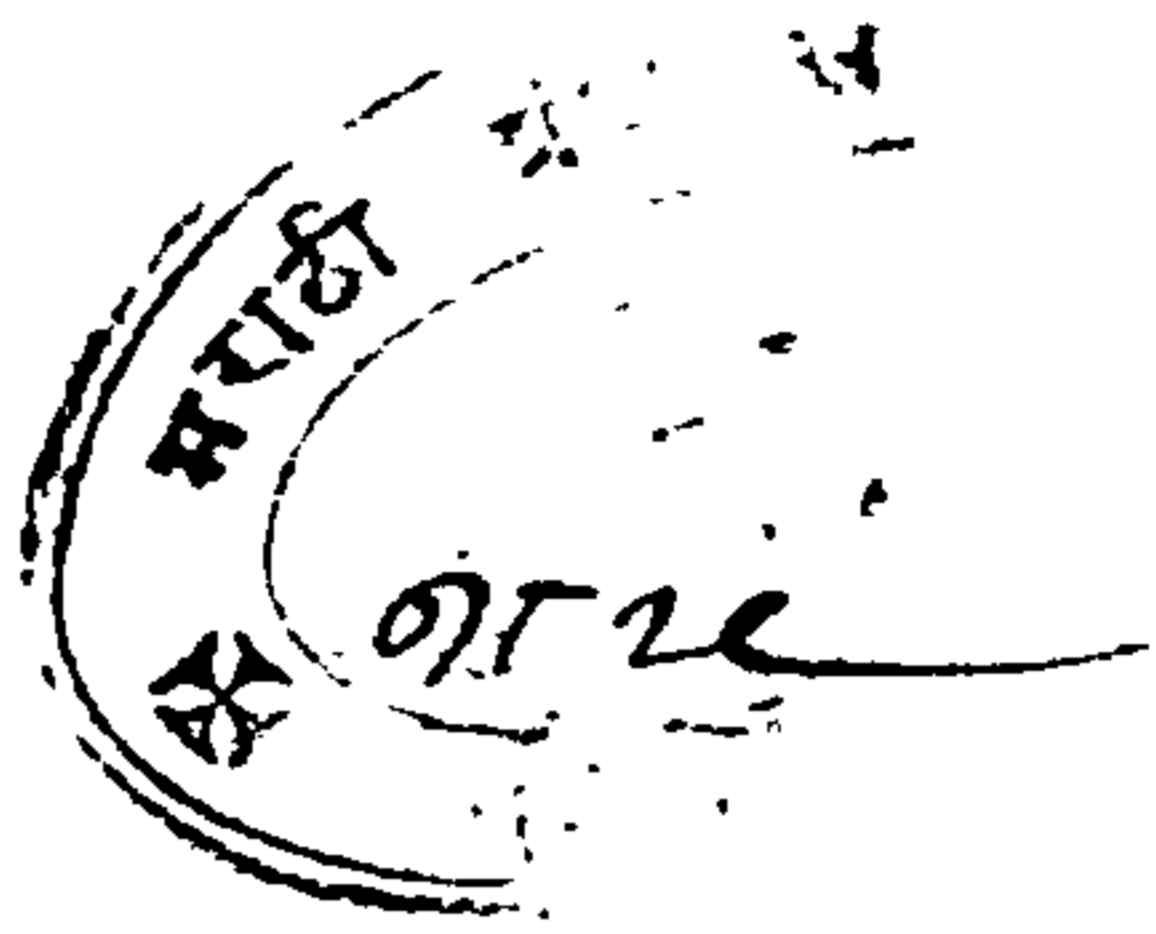
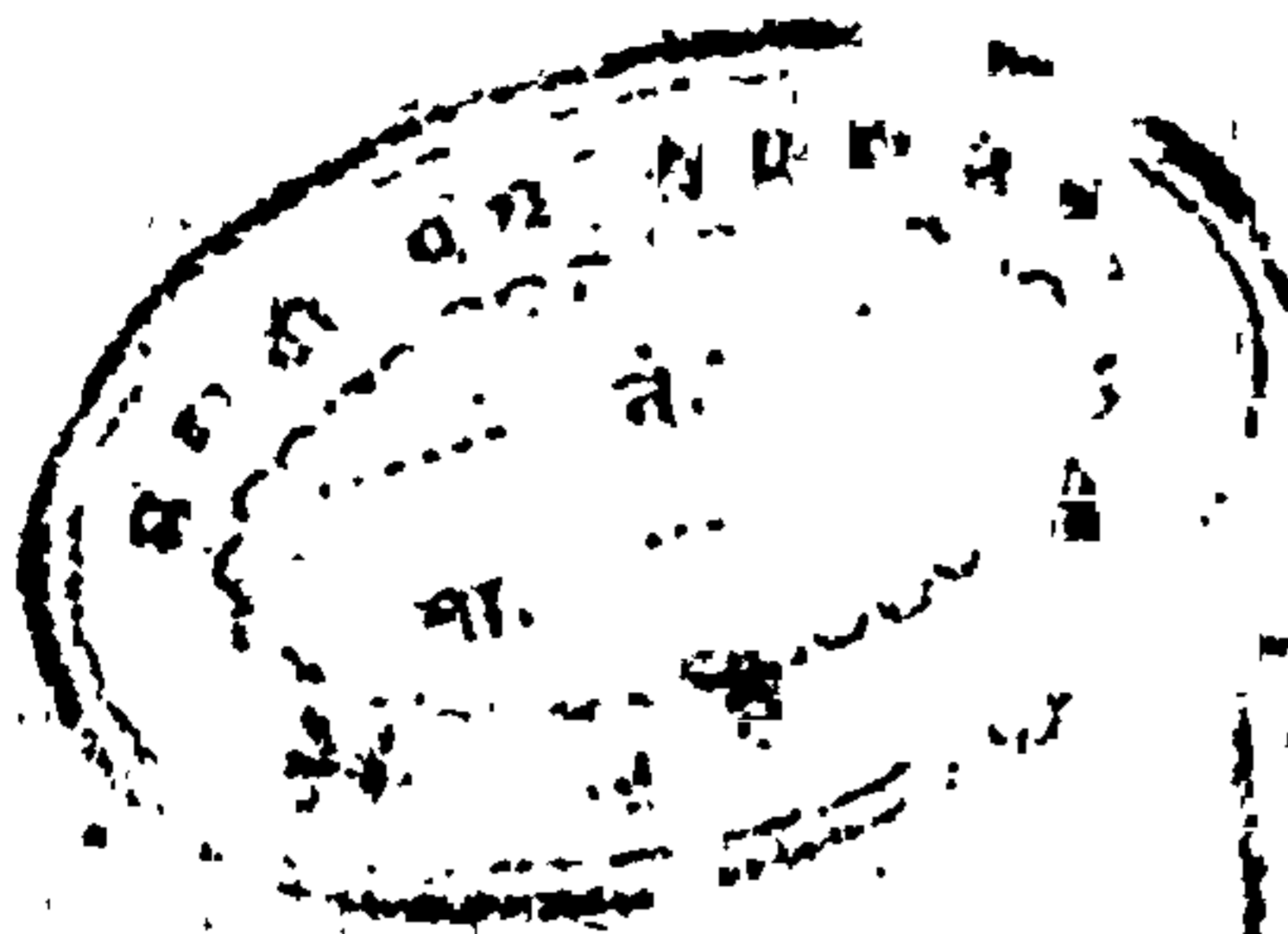
प्रियदर्शिका

204

# प्रियदर्शिका गटिका.

जाने

किंमत आठ आणे.



# PRIYADARSHIKÂ NÂTIKÂ.

A DRAMA IN FOUR ACTS,

BY SHRIHARSHADEVA.

TRANSLATED FROM THE ORIGINAL SANSKRIT INTO MARÁTHI

BY

VISHNU DÂJI GADRÉ

LATE HEAD CLERK, GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT, BOMBAY.

Fourth Edition.

(Registered for copy-right under the Government of India's  
Act XXV of 1867.)

**B**OMBAY:

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

1891.

(All rights reserved.)

Price 8 Annas.

# प्रियदर्शिका नाटिका.



श्रीहर्षदेवकृत

संस्कृत मूलनाटिकेवरून

हैं

गद्यपद्यात्मक मराठी भाषांतर

विष्णु दाजी गद्रे,

मुंबई एथील गव्हर्नमेंट् सेंट्रल बुकडीपोचे माजी हेडक्लार्क  
ह्यांनीं केले.

त्याची ही चौथी आवृत्ति

मुंबई एथें

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिली.

( ह्या ग्रंथाची मालकी सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें  
नोंदून तत्संबंधी सर्व प्रकारचे हक्क भाषांतरकर्त्यानिं  
आपणाकडे ठेविले आहेत. )

सन १८९१.

शके १८१३.

किंमत आठ आणे.

## ह्या नाटिकेंतील एकंदर पात्रांचीं नांवे.

सूत्रधार	....	....	मुख्य नाटककार.
कंचुकी ( विनयवसु )	....	....	अंगदेशचा राजा दृढवर्मा ह्याचा चोबदार.
वत्सराज ( उदयन )	....	....	नायक. कौशांबीनगरीचा राजा.
विदूषक ( वसंतक )	....	....	वत्सराजाचा मित्र.
प्रतीहारी ( यशोधरा )	....	....	द्वारपालिका.
विजयसेन	....	....	वत्सराजाचा सेनापति.
रुमण्वान्	....	....	वत्सराजाचा अमात्य.
वासवदत्ता	....	....	वत्सराजाची पट्टाभिषिक्त स्त्री.
इंदीवरिका ( चेटी )	} ....	....	वासवदत्तेच्या दासी.
कांचनमाला			
आरण्यका ( प्रियदर्शिका )	....	....	नायिका. दृढवर्म्याची कन्या.
मनोरमा	....	....	वासवदत्तेची दासी व आरण्यकेची जिवलग मैत्रीण.
सांकृत्यायनी	....	....	राजघराण्यांतील एक वृद्ध बाई.
कंचुकी	....	....	गर्भनाटकांतील महासेनाचा चोबदार.

**स्थळ**—राजवाडा, धारागृहोद्यान व त्यांतील नृत्यशाला, चित्रशाला, इत्यादि.

## प्रस्तावना.

श्रीहर्ष अथवा श्रीहर्षदेव ह्या नांवाचा राजा इसवी सनाच्या बाराव्या शतकाच्या आरंभीं काश्मीर देशामध्ये राज्य करित होता. तो जातीनें विद्वान असून विद्वानांचा मोठा आश्रयदाता असे. त्यानें पुष्कळ ग्रंथ लिहिलेले आहेत, त्यांत नाटकरूपानें रचिलेले तीन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यांपैकीं नागानंद नाटक व रत्नावली नाटिका ह्या दोहोंचीं मराठी भाषेंत भाषांतरें झालेलीं आहेत. तिसऱ्या ग्रंथाचें नांव प्रियदर्शिका नाटिका. ही नाटिका तिच्या दोन भाव-डांप्रमाणें फारशी प्रसिद्ध नाहीं; तथापि कलकत्ता एथील प्रसिद्ध ग्रंथप्रकाशक बाबू जीवानंद विद्यासागर ह्यांनीं आलीकडे तिच्या एक दोन आवृत्ति छापून प्रसिद्ध केल्यामुळें ती पुष्कळांस माहित झाली आहे. ही नाटिका माझ्या पाहण्यांत आल्यावर तिचें मराठींत भाषांतर करून देशवांधवांच्या करमणुकीच्या साधनांत यत्किंचित् भर घालावी असा विचार माझ्या मनांत आला. नंतर त्या उद्योगास

१ असेंही म्हणतात कीं, ह्या राजाच्या पदरीं धावक ह्या नांवाचा एक विद्वान् कवि होता, त्याला द्रव्य देऊन त्याच्याकडून ग्रंथ लिहवून ते हा आपल्या नांवानें प्रसिद्ध करित असे.

२ संस्कृतभाषाभिज्ञ प्रसिद्ध पाश्चिमात्य विद्वान् प्रोफेसर उइल्सन् ह्यांनीं “हिंदु थिएटर” ह्या नांवाचा एतद्देशीय नाटकरूप ग्रंथांवर इंग्रजींत एक मोठा ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत संस्कृतांतील बऱ्याच नाटकग्रंथांचे उतारे व कांहीं थोड्यांचीं भाषांतरें दिलीं आहेत. शिवाय सर्व नाटकांची एक लांबलचक यादही दिली आहे; परंतु चमत्कार हा कीं, ह्या नाटिकेचें नांव त्या ग्रंथांत कोठेंही आलेलें आढळत नाहीं. ह्यावरून सदरील शोधक विद्वानांसही ह्या नाटिकेचा शोध लागला नव्हता हें उघड आहे.

लागण्याच्या उद्देशानें सदरील छापील प्रत वाचूं लागलों तों ती फारच अशुद्ध असून तींत मधून मधून कांहीं भाग गाळलेलाही आहे असें मला आढळलें. ह्याशिवाय तीमध्ये जी प्राकृत अथवा बालभाषा घातलेली आहे तिची संस्कृतांत छाया दिलेली नाही. ह्या सर्व अडचणींमुळे भाषांतर करण्याचें काम एकीकडे ठेवून प्रथम मूळग्रंथच शुद्ध करण्याच्या खटपटीस लागणें भाग पडलें, व त्या कामासाठीं हस्तलिखित कांहीं प्रती मिळवाव्या ह्या हेतूनें पुष्कळ प्रसिद्ध प्रसिद्ध ठिकाणीं शोध केला. शेवटीं मोठ्या प्रयत्नानें तीन प्रती मला मिळाल्या, त्या एकमेकींशीं ताडून पाहून त्यांवरून प्रथम मूळग्रंथ कायम केला, व त्यांतील प्राकृत भाषेची संस्कृतांत छाया तयार केली आणि मग त्यावरून हें मराठी भाषांतर तयार केलें.

मूळग्रंथ कायम करण्याच्या कामांत व त्याचें भाषांतर तपासण्याच्या कामांत माझे मित्र रा. रा. नारायण बाळकृष्ण गोडबोले व रा. रा. गोविंद शंकर शास्त्री बापट मुंबई एथील एल्फिन्स्टन् हाय स्कूलंतील संस्कृत भाषेचे गुरु व उपगुरु ह्यांनीं मला जें साह्य केलें त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. तसेंच हें काम हातीं

---

१ कोठेंच जेव्हां हें पुस्तक मिळेना, तेव्हां जीवानंद विद्यासागर ह्यांनीं ज्या हस्तलिखित पुस्तकावरून आपली आवृत्ति छापिली तें पुस्तक कृपा करून मला पाहण्यासाठीं पाठवून द्यावें असें मीं त्यांस पत्र लिहिलें. त्याचा जबाब त्यांनीं असा पाठविला की, “मला एक फार जुनें फाटकें तुटकें व वाळवीनें खाल्लें पुस्तक मिळालें होतें, त्यावरून मीं कशी तरी आपली आवृत्ति छापून काढिली, व तेंही पुस्तक आतां कोठें नाहींसें झालें.” जीवानंद ह्यांनीं ही नाटिका छापण्याच्या पूर्वी तिच्या शुद्धाशुद्धतेकडे मुळींच लक्ष्य दिलें नाहीं हें जरी खरें आहे तरी, कशी तरी त्यांनीं ती प्रसिद्धीस आणिली हा त्यांचा मोठा उपकारच समजला पाहिजे.

२ ही मूळ संस्कृत नाटिका निराळी छापून प्रसिद्ध केली आहे.

घेण्याविषयीं माझे मित्र रा. रा. वामनशास्त्री इसलामपुरकर ह्यांनीं प्रथम मला उत्तेजन देऊन प्राकृत भाषेची छाया करतांना पुष्कळ मदत केली तीबद्दल त्यांचाही मी आभारी आहे.

ह्या नाटिकेच्या हस्तलिखित तीन प्रती मला मिळाल्या म्हणून वर सांगितलेंच आहे. ह्या प्रती माझे मित्र रा. रा. टी. एकनाथ स्वामीराव तंजावर एथील राहणारे ह्यांनीं तेथील राजवाड्यांतील पुस्तकसंग्रहांतील प्रतींवरून उतरून घेऊन मला पाठविल्या. त्या प्रतींपैकीं एक प्रत तेलंगी लिपींत व एक ग्रंथलिपींत होती. त्या दो-ह्यांच्याही देवनगरी लिपींत प्रती करवून सदरील गृहस्थांनीं मला पाठविल्या. तिसरी प्रत मूळची देवनगरी लिपींत लिहिलेली होती व दुसऱ्या दोन प्रतीपेक्षां ती अधिक शुद्ध असल्यामुळे मूळ संस्कृत नाटिकेस तीच मुख्यत्वेकरून आधारभूत धरली आहे. ह्या तंजावर-कर गृहस्थांशीं माझा पूर्वीचा कांहींच परिचय नसतांही त्यांनीं माझी विनंति मान्य करून केवळ निरपेक्षबुद्धीनें मजकरितां श्रम घेतले व सदरू तीन प्रती मला पाठवून दिल्या हें त्यांचें सौजन्य खरोखरीच प्रशंसनीय होय, व ह्याबद्दल मी त्यांचे जितके उपकार मानावे तितके थोडेच आहेत. अस्तु.

साहित्यशास्त्रांत नाटिकेचीं जीं लक्षणें सांगितलीं आहेत त्यां-प्रमाणें ह्या नाटिकेचे चार अंक असून संविधानक कल्पिलेले आहे. व नायिका अविवाहित परंतु उपवर अशी राजकन्या असून नायक राजा व स्वभावानें धीरललित म्हणजे निश्चित, ऐषआरामी व चैनी अशा प्रकारचा आहे, व त्याची पट्टाभिषिक्त स्त्री रागीट, मत्सरी आणि मानी स्वभावाची आहे. ह्या नाटिकेंत शृंगाररस प्रधान असून करुण अथवा शोक व हास्य हे रस अंगभूत आहेत. क्वचित् स्थळीं वीररसाचीही शाक दाखविलेली आहे. एकंदरीनें संविधानक व्य-



वहारांत घडणाऱ्या सामान्य गोष्टीप्रमाणें सार्धें असून लहान जरी आहे, तरी कवीनें त्याची रचना मोठ्या चातुर्यानें केली असल्यामुळें तें फारच मजेदार झालें आहे. हें खालीं दिलेल्या गोषवाऱ्यावरून वाचकांच्या सहज लक्ष्यांत येईल.

अंगदेशचा राजा दृढवर्मा याला अत्यंत रूपवती अशी प्रियदर्शिका ह्या नांवाची एक कन्या होती. तिच्या रूपास मोहित होऊन कॅलिंगदेशच्या राजानें तिच्या विषयीं तिच्या बापाजवळ मागणी केली; परंतु त्याला ती न देतां कौशांबी नगरीचा राजा वत्सराज ह्यास तिला देण्याचा दृढवर्मानें निश्चय केला. हें ऐकून कॅलिंगराजानें दृढवर्मावर स्वारी करून त्यास अगदीं जर्जर केलें. त्या धांदलींत दृढवर्माच्या कंचुकीनें प्रियदर्शिकेस युक्तीनें पळवून विंध्यपर्वतामध्ये विंध्यकेतु ह्या नांवाचा एक जंगली राजा दृढवर्माचा स्नेही राज्य करीत होता, त्याच्या आश्रयास तिला नेऊन ठेविलें. इकडे वत्सराजानें विजयसेन नांवाच्या आपल्या सेनापतीस सैन्य देऊन विंध्यकेतूवर पाठविलें. त्याणें विंध्यकेतूस ठार मारून प्रियदर्शिकेला त्याची कन्या असें समजून तिला वत्सराजाकडे नेलें. वत्सराजानें तिला आपली राणी जी वासवदत्ता तिच्या स्वाधीन करून सांगितलें कीं, तिजवर

१ हा देश भागलपुरच्या पश्चिमेस शरयू आणि भागीरथी ह्या दोन नद्यांमध्ये होता.

२ हा देश हिंदुस्तानाच्या आग्नेयीस पूर्वकिनाऱ्यावर होता व ह्याची हद्द ओरिसाप्रांतापासून द्रविडदेशापर्यंत होती. ह्याचें राजधानीचें शहर दंतपुर हें होतें. त्याला हल्लीं राजमहेंद्री असें म्हणतात. हें गंजमच्या नैर्ऋत्येस सुमारे २५० मैलांवर आहे.

३ विंध्यकेतूवर स्वारी करण्याचें कारण काय तें ह्या नाटिकेंत कोठें सांगितलेलें आढळत नाहीं. विंध्यकेतु हा दृढवर्माचा मित्र होता असें सांगितलें आहे, व वत्सराज हा दृढवर्माचा आप्त व साहाय्यकर्ता होता, ह्यासाठीं सदरील शंकेचें समाधान करणें नाटिकाकारास अवश्य होतें.

नी. ए. ए.

प्रस्तावना.

९

वहिणीप्रमाणें प्रेम करून राजकन्येस योग्य अशा गायननर्तनादि कलांत तिला प्रवीण करावें, आणि ती उपवर झाल्यावर आम्हांस कळवावें म्हणजे तिच्या विवाहाची योग्य तजवीज करूं.

राजगृहीं असतांना तिचें प्रियदर्शिका हें खरें नांव कोणास माहित नव्हतें. अरण्यांत सांपडली म्हणून तिला आरण्यका असें म्हणत असत. ही आरण्यका अथवा प्रियदर्शिका ह्या नाटिकेंतील मुख्य नायिका होय.

प्रियदर्शिकेची आई आणि वासवदत्तेची आई ह्या सख्या वहिणी होत्या. ह्यावरून प्रियदर्शिका व वासवदत्ता ह्या माउसवहिणी झाल्या हें उघडच आहे. आपली माउसवहीण आपल्या घरीं दासीप्रमाणें राहिली आहे हें वासवदत्तेस माहित नव्हतें, आणि आपल्या बापानें आपणास वत्सराजास वाचादत्त केलें आहे हें जरी प्रियदर्शिकेला माहित होतें, तरी, ज्या राजाच्या घरीं तिला आणून ठेविलें होतें तो वत्सराजच आहे असें तिलाही प्रथम ठाऊक नव्हतें.

एके दिवशीं वासवदत्ताराणीच्या सांगण्यावरून आरण्यका आपल्या सखीसहवर्तमान वागेमध्ये फुलें व कमळें तोडावयास गेली असता त्या ठिकाणीं तिची आणि वत्सराजाची दृष्टादृष्ट झाली. तेव्हां तिचें तें अलौकिक सौंदर्य पाहून राजा फारच चकित झाला, व ती राजकन्या असून अविवाहित आहे असें समजतांच ती आपणास कशी प्राप्त होईल ह्या विचनेंत तो पडला. इकडे राजाला पाहतांच व बापानें आपणास ज्याला देऊं केलें आहे तो हाच असें प्रियदर्शिकेस समजतांच तिचेंही प्रेम त्याजवर अत्यंत जडलें.

ह्याप्रमाणें त्या उभयतांचें एकमेकांवर प्रेम जडलें आहे ही गोष्ट, राजाचा मित्र वसंतक, आरण्यकेची सखी मनोरमा, व राजघराण्यांतील सांकृत्यायनी ह्या नांवाची एक पोक्त बाई, ह्यांस समजतांच

तीं तिघेंजणें त्या दोघांचा संबंध कसा घडवून आणावा ह्याविषयीं मसलत करूं लागलीं. वासवदत्तेला तो संबंध अर्थातच आवडणार नाहीं, हें त्यांस माहित होतें; म्हणून त्यांना तिच्या जवळ उघडपणें ती गोष्ट काढतां येईना. शेवटीं राजाला आपल्या मसलतींत घेऊन त्याणीं अशी युक्ति काढिली कीं, वत्सराज प्रद्योतराजाच्या घरीं कैदेत असतां त्यानें आपल्या गुणांनीं त्याची कन्या वासवदत्ता हिचें मन कसें मोहित केलें व पुढें तिचें कसें हरण केलें, त्या सर्व चरित्राचें नाटक वासवदत्तेला तिच्या मनोरंजनाच्या मिषानें करून दाखवावें. त्या नाटकांत आरण्यकेनें वासवदत्तेचें व मनोरमेनें वत्सराजाचें सोंग घ्यावें, आणि सर्व तयारी करून रंगभूमीवर येण्याच्या समयास मनोरमेनें युक्तीनें मार्गें सरून खऱ्या वत्सराजानेंच पुढें व्हावें व आपल्या सोंगाची बतावणी करावी. ह्या प्रकारें त्या उभयतांची गांठ पडून त्यांचा गांधर्वविवाह व्हावा. ह्याप्रमाणें नाटकरूपानें आरण्यका आणि वत्सराज ह्यांचा गांधर्वविवाह झाला. त्या प्रसंगीं कांहीं फाजिलपणाच्या गोष्टी घडून आल्या, त्या पाहून वासवदत्तेच्या मनांत राजाविषयीं संशय आला, व हें राजाचें सोंग नव्हे, हा स्वतः राजाच आहे, अशी तिची खात्री झाल्यावर ती रागानें उठून गेली, आणि आरण्यकेला तिनें एका खोलींत कोंडून ठेविलें. आपलें कपट राणीला समजून ती फार संतापली आहे असें पाहून राजा तिची मनधरणी करावयास लागला.

इकडे कलिंगानें दृढवर्म्यास ( आरण्यकेच्या वापास ) जर्जर करून पदच्युत केलें, हें वर्तमान ऐकून वत्सराजानें त्याची पुनः राज्यावर स्थापना करण्यासाठीं आपल्या सेनापतीस सैन्यासहवर्तमान कलिंगावर पाठविलें होतें. कलिंगाचा पराजय करून व दृढवर्म्यास त्याच्या राज्यासनावर स्थापित करून सेनापति कंचुकीसहवर्तमान

ती शुभवार्ता वत्सराजास कळविण्यासाठीं परत आला, व त्याला तें वर्तमान सांगतो आहे, इतक्यांत वासवदत्ता जवळच होती, तिला आरण्यकेनें विषप्राशन केलें, व ती आतां जगते कीं मरते अशा स्थितींत आहे म्हणून तिला वांचविण्याचा कांहीं तरी इलाज लौकर करावा असें मनोरमेनें येऊन कळविलें. वर सांगितलेला कंचुकी दृढवर्म्याकडील सर्व हकीकत राजास कळवीत असतां प्रियदर्शिकेस विध्यकेतूच्या आश्रयास नेऊन ठेविलें होतें तेथून ती नाहींशी झाली असें सांगूं लागला; तें वासवदत्तेनें ऐकतांच आपली बहीण नाहींशी झाल्यामुळें ती अत्यंत शोक करूं लागली; इतक्यांत पूर्वोक्त विषप्राशनाची गोष्ट मनोरमेनें तिला कळवितांच आरण्यकेला इकडे घेऊन ये म्हणून तिनें मनोरमेला सांगितलें. मनोरमेनें तिला आणि ल्यावर ती कंचुकीच्या दृष्टीस पडली, तेव्हां लागलेंचः त्याणें ही आपला यजमान जो दृढवर्मा त्याची कन्या प्रियदर्शिकाच आहे असें ओळखिलें, व विषप्राशनानें तिला बेशुद्ध झालेली पाहून तो फार शोक करूं लागला. नंतर त्याच्या सांगण्यावरून ही आपली बहीण प्रियदर्शिकाच आहे असें वासवदत्तेला समजलें, ते-हां तीही फार शोकाकुल झाली. नंतर नागलोकीं जाऊन वत्सराजानें विषविद्या संपादन केलेली आहे असें तिला माहित असल्यामुळें तिणें लागलेंच राजास सांगून त्याच्या हातून मंत्रप्रयोगानें आपल्या बहिणीस वांचविलें आणि शेवटीं राजाकडून तिचें पाणिग्रहण करविलें.

वत्सराज हा ह्या नाटिकेंतील नायक होय. हा वत्सदेशांत कौशांबी नांवाच्या नगरींत राज्य करीत होता. कथासरित्सागर ह्या

१ अलाहाबादेच्या नैर्ऋत्येस सुमारें ३१ मैलांवर यमुनेच्या कांठीं कोसाम ह्या नांवाचें हल्लीं जें एक खेडेगांव आहे, तीच पूर्वीची कौशांबी नगरी होती. ही सोमवंशीय विजयकुलोत्पन्न कुशांब अथवा कुशांबु ह्या नांवाच्या राजानें वसविली असें प्राचीन ऐतिहासिक कोशांत सांगितलें आहे.

नांवाच्या ग्रंथांत ह्या राजाच्या पुष्कळ चमत्कारिक कथा वर्णिलेल्या आहेत. ह्याच ग्रंथावरून असें समजतें कीं, हा राजा पांडवांचा वंशज असून, अर्जुनाचा पुत्र अभिमन्यु, अभिमन्यूचा परीक्षिति, परीक्षितीचा जनमेजय, जनमेजयाचा शतानीक, शतानीकाचा सहस्रानीक, आणि सहस्रानीकाचा वत्सराज, ह्याप्रमाणें अर्जुनापासून सातवा पुरुष झाला. ह्याचें जन्म उदयपर्वतावर जमदग्निऋषीच्या आश्रमांत झालें असल्यामुळें ह्याला उदयन असेंही म्हणतात. ह्याला पुष्कळ स्त्रिया होत्या. त्यांत उज्जयिनीचा राजा चंडमहासेन ह्याची कन्या वासवदत्ता आणि मंगधदेशाचा राजा प्रद्योत ह्याची कन्या पद्मावती ह्या प्रमुख होत्या. ह्या दोन्ही लग्नांच्या चमत्कारिक कथा वर सांगितलेल्या ग्रंथांत सविस्तर दिलेल्या आहेत.

मूळ नाटिकप्रमाणेंच हें भाषांतर गद्यपद्यात्मक म्हणजे गद्याच्या ठिकाणीं गद्य आणि पद्याच्या ठिकाणीं पद्य, असें केले आहे. मूळांत पद्यांच्या ठिकाणीं जीं वृत्तें योजिलेलीं आहेत तींच वृत्तें त्यांच्या भाषांतरास प्रायः घातलीं आहेत. क्वचित् स्थळीं वृत्तवैचित्र्याकरितां साक्या, दिंड्या व पदेही घातलीं आहेत. संस्कृत भाषेच्या अंगीं प्रौढपणा, शब्दगौरव, अर्थगौरव, बह्वर्थव्याकपता, इत्यादि गुण जसे पूर्णत्वानें भरलेले आहेत, तसे मराठी भाषेच्या अंगीं नाहींत;

१ हा देश हिंदुस्तानाच्या पूर्वप्रदेशांत होता. ह्याची राजधानी कुसुमपुर अथवा पाटलीपुत्र ह्या नांवाचें नगर होतें. त्यास हल्लीं पाटणा हें नांव आहे.

२ नाटिकाकारानें वासवदत्ता ही प्रद्योताची कन्या असें समजून तशा संबंधाचा उल्लेख ह्या नाटिकेंत अनेक ठिकाणीं केला आहे; परंतु वासवदत्ता ही चंडमहासेनाची आणि पद्मावती ही प्रद्योताची कन्या होती, अशाविषयी कथासरित्सागर ह्या नांवाच्या ग्रंथांत आधार सांपडतो. हा विसंगतपणा स्थापित करण्याकरितां पुढें अंक १ पृष्ठ ५ ह्यावर सविस्तर टीप दिली आहे ती पहावी.

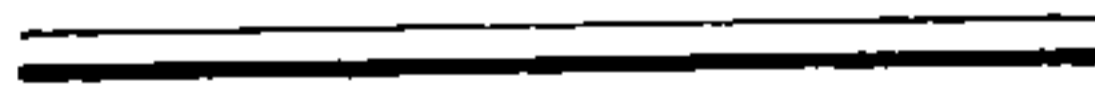
ह्यामुळें केवळ शब्दशः भाषांतर करून मूळांतील कविहृद्गतार्थ स्पष्ट करणें अगदीं अशक्य होय. शिवाय तशा प्रकारचें भाषांतर केले असतां तें मराठी भाषेच्या पद्धतीप्रमाणें कानास गोडही लागत नाही. ह्यासाठीं प्रकृत भाषांतर करतांना कोठें कोठें वाक्यरचना मूळाहून निराळ्या प्रकारची करणें भाग पडलें. तसेंच कित्येक ठिकाणीं अर्थ-पुष्टीकरितां कांहीं पदरचेही शब्द घालून वाक्यरचना मराठी भाषेच्या सांप्रदायास अनुसरून करावी लागली. तथापि अशा प्रकारचे फेरफार मूळार्थ कायम राखून केले आहेत. पद्यात्मक भाषांतरांत संस्कृत शब्द पुष्कळ आले आहेत, हा दोष आहे असें वाचकांस कदाचित् वाटेल; परंतु निरुपायास्तव ते आणणें भाग पडलें. कारण, संस्कृत पद्याचें, मूळांतील अथवा इतर संस्कृत शब्द न आणतां, शुद्ध मराठी पद्य रचणें व विशेषेंकरून तें समवृत्तांत रचणें किती कठिण आहे, किंबहुना अशक्य आहे हें, ज्यांनीं पद्यरचना केली असेल त्यांस माहित आहेच. पद्यरचना ही नियमित अक्षरगणांनीं व मात्रागणांनीं बद्ध असल्यामुळें तितक्या अक्षरांत व तितक्या मात्रांत सर्व इष्टार्थ आणावा लागतो. व तसें करण्यास शुद्ध मराठी शब्दांनीं निर्वाह होत नाही, म्हणून इष्टार्थवाचक संस्कृत शब्द योजणें भाग पडतें, व ह्याच अडचणीमुळें प्रकृत भाषांतरांतील पद्यांत संस्कृत शब्द घातले आहेत. अशा प्रकारच्या शब्दांत जे फारच अप्रसिद्ध असे वाटले त्यांवर अंक देऊन त्या त्या पृष्ठाखाली त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ टिपा दिल्या आहेत. कित्येक ठिकाणीं संविधानकांतील पूर्वापर संबंध कळण्याकरितां व कविहृद्गतार्थ व्यक्त करण्याकरितांही कांहीं टिपा दिल्या आहेत. सारांश, हें भाषांतर माझ्या अल्पमत्यनुसार मूळाला धरून जितकें बरोबर करवलें तितकें करण्याविषयीं प्रयत्न केला आहे. आतां मूळांतील

रसपरिपाक ह्या भाषांतरांत कितपत साधला आहे ह्याचा निर्णय करणें सुज्ञ वाचकांकडे आहे.

अशा प्रकारच्या ग्रंथाचें भाषांतर करणाराच्या अंगीं संस्कृत भाषेचें जसें मार्मिक ज्ञान असावें व कविताशक्ति जशी असावी तसें ज्ञान व तशी शक्ति माझ्या अंगीं नसल्यामुळें ह्या भाषांतरांत कांहीं दोष राहिले असतील ह्यांत संशय नाहीं; तथापि अशा प्रकारचें काम हातीं घेण्याचा हा मला पहिलाच प्रसंग आहे हें मनांत आपून दोषांकडे विशेष कडीं नजर न करतां गुणलेशाचें ग्रहण करून माझे देशबंधु ह्या लहानशा पुस्तकापासून आपणास करमणूक करून घेतील अशी मी आशा करतो.

पुणें, तारीख २५ माहे }  
एप्रिल, सन १८८४ इ. }

भाषांतरकर्ता.



## दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.



पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत आरंभीं ह्या नाटिकेचा मूळकर्ता श्रीहर्ष अथवा श्रीहर्षदेव हा इसवी सनाच्या बाराव्या शतकाच्या आरंभीं काश्मीर देशांत राज्य करीत होता असें लिहिलें आहे. ही माहिती प्रोफेसर उइल्सन् ह्यांच्या “ हिंदु थिएटर ” ह्या नांवाच्या ग्रंथाच्या आधारानें दिली होती; परंतु ती आवृत्ति छापून असिद्ध ज्ञानानंतर सदरूँ माहिती चुकीची आहे असें प्रोफेसर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर ह्यांच्या द्वारे मला समजलें. ह्याविषयीं सदरूँ विद्वान् प्रोफेसर ह्यांचें मत असें आहे कीं, भोजराजानें सरस्वतीकण्ठाभरण ह्या नांवाचा एक ग्रंथ रचिला आहे, त्यांत रत्नावलीतून पुष्कळ उतारे घेतलेले आढळतात. हा भोजराजा सुमारे ३० सन ९९६ पासून १०९१ पर्यंत माळवा प्रांतांत राज्य करीत होता व ज्याअर्थी रत्नावली आणि प्रियदर्शिका ह्या दोन्ही नाटिका श्रीहर्षानेंच रचिल्या आहेत, त्याअर्थी श्रीहर्षांचें अस्तित्व बाराव्या शतकांत असणें केवळ असंभाव्य असून तो भोजराजाच्या कारकीर्दीच्या म्हणजे दहाव्या शतकाच्या पुष्कळ पूर्वी होऊन गेला असावा ह्यांत संशय नाही. हा श्रीहर्ष व उत्तरहिंदुस्तानांत कनोज एथें सार्वभौमत्वानें सातव्या शतकाच्या आरंभीं राज्य करणारा हर्षवर्धन हे दोन्ही एकच होते; कारण बाणकवीनें श्रीहर्षचरितांत श्रीहर्ष व हर्षवर्धन हीं दोन्ही नांवां आपल्या चरित्रनायकास दिलेलीं आहेत. दुसरें प्रमाण असें आहे कीं, हर्षवर्धनानें आपली सत्ता नर्मदेच्या दक्षिणेस वाढविण्याविषयीं प्रयत्न केला, त्यावेळीं दक्षिणप्रांतीं चालुक्यवंशातील सहावा पुरुष, दुसरा पुलकेशि ह्या नांवाचा राजा राज्य करीत होता त्याणें



त्याचा पराजय केला. हा पुलकेशि इ० सन ६११ पासून ६३४ पर्यंत महाराष्ट्रदेशांत राज्य करित होता. ह्या सर्व प्रमाणांवरून ह्या नाटिकेचा कर्ता श्रीहर्ष हा सातव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला असें निर्विवाद सिद्ध होतें.

सदर्ह माहितीबद्दल प्रोफेसर भाण्डारकर ह्यांचा मी फार आभारी आहे.

मुंबई, तारीख १ सप्टेंबर,  
सन १८८५ इ०. }

भाषांतरकर्ता.

### सूचना.

तिसऱ्या आवृत्तींत राहिलेले हस्तदोष दुरुस्त करून व क्वचित् स्थळीं थोडा फेरफार करून ही चौथी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे.

मुंबई, तारीख १ माहे  
आगस्ट सन १८९१ इ०. }

भाषांतरकर्ता.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

## प्रियदर्शिका नाटिका.

मंगलाचरण.

१ पद.

शंकरजाया गिरिवरतनया शिवदायक ती होउ जनां ॥  
भक्तरक्षणीं दक्ष म्हणोनी हात जोडुनी करुं नमनां ॥ ध्रु० ॥  
व्याकुल होई विवाहसमयीं होमधूम लागुनि नयनां ॥  
आल्हादे मनि, पाहुनि मग त्या शिवशेखरिंच्या शशिकिरणां ॥ १ ॥  
लज्जित होउनि बधतां जवळी ब्रह्म्या करि जी नैत वदना ॥  
दृष्टिस पडला पदनखसुकुरीं हर शिरिं गंगा धरतांना ॥ २ ॥  
उपजे पोटीं सवतभाव त्या योगें होउनि खिन्नमना ॥  
रोमांचित तनु झाली जीची स्पर्श शिवाचा होतांना ॥ ३ ॥

२ श्लोक—स्रग्धरा.

कैलासा हालवीतां, शिवगण चल्लें नाचतां कौतुकानें ।  
मात्रंकीं बैसतांना गुह, अहिर्वरंही क्रुद्ध होतां तयानें ॥

१ कल्याणकारक. २ शिवमस्तकींच्या. ३ शिवपार्वतीच्या लग्नाच्या वे-  
ळेस ब्रह्मदेव उपाध्याय होता ह्या गोष्टीचा एथें संबंध आहे. ४ खालीं. ५ पद-  
नखरूप आरसा. ६ रावणानें कैलासपर्वत उचलिला त्या वेळच्या स्थितीचें ह्या  
श्लोकांत वर्णन केलें आहे. ७ कैलासाच्या हालण्यानें. ८ मातेच्या अंकीं,  
अर्थात पार्वतीच्या मांडीवर भीतीनें. ९ कार्तिकस्वामी. १० शंकराच्या कं-  
ठांतील भूषणरूप नाग. ११ कैलासाच्या हालण्यानें.

जातां पातालमूर्त्तीं श्रमुनि दशमुख स्तंभ होतां पदाते ।  
भीतोमाश्लेषतुष्ट कुधितहि शिव तो नित्य रक्षो अम्हांते ॥

### प्रस्तावना.

( मंगलाचरण झाल्यानंतर सूत्रधार पुढे येतो. )

सूत्रधार—( इकडे तिकडे फिरून ) आज ह्या वसंतोत्सवाच्या वे-  
ळेस देशोदेशींहून आलेल्या श्रीहर्षराजाच्या आश्रित राजमंडळाने  
मला बहुमानपुरस्सर बोलावून आणून असें सांगितलें आहे कीं,  
आमच्या महाराजांनीं अपूर्व कथानैकानें अलंकृत अशी प्रियदर्शिका  
ह्या नांवाची नाटिका रचिली आहे, असें आम्ही कर्णोपकर्णी ऐ-  
कतो, परंतु तिचा प्रयोग प्रत्यक्षतः कधीं पाहिला नाही. ह्यासाठीं  
सर्व लोकांच्या हृदयांस आनंद देणाऱ्या त्याच महाराजांच्या बहुमा-  
नास्तव अथवा आमच्यावर अनुग्रह करावा ह्या बुद्धीनें त्या नाटि-  
केचा प्रयोग त्वां आम्हांस करून दाखवावा. ह्यासाठीं आतां सर्व  
पात्रांची सिद्धता करून त्यांनीं सांगितलेली कामगिरी बजावतो.  
( सभोवार पाहून ) वाहवा ! सभाजनांचें लक्ष्य तर मजकडे एक-  
सारखें लागून राहिलें आहे, ह्यांत संशय नाही; कारण—

### ३ श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

श्रीहर्षासम बुद्धिमान् कवि, सभा हे ही गुणग्राहिणी ।  
आम्ही नाटकदर्क्ष, वत्सर्पतिची लोकीं कथा मोहिनी'° ॥

१ जोरानें भूमि दाबल्यामुळें पायांस झालेला अडथळा. २ भयभीत झा-  
लेल्या उमेच्या आश्लेषानें म्हणजे आलिंगनानें संतुष्ट झालेला. हें शिवाचें वि-  
शेषण. ३ गोष्टीनें. ४ नाटकग्रंथाचा एक प्रकार. ह्याविषयीं प्रस्तावनेंत  
विस्तारानें सांगितलें आहे. ५ कृपा. ६ सांगांची. ७ गुण जाणणारी. ८ ना-  
टककलेंत निपुण. ९ वत्सराजाची. १० मोहित करणारी.

हैं एकेकहि वस्तु वांछितफलप्राप्त्यर्थ होते पुरे ।

येथें तों गुण सर्व एकवटले, मद्भाग्य मोठें खरें ॥

( पडद्याकडे पाहून ) अरे, काय चमत्कार हा ! मी पुढील खेळाची प्रस्तावना करण्यास आरंभ करणार इतक्यांत माझ्या मनांतील अभि-  
प्राय समजून अंगदेशचा राजा जो दृढवर्मा त्याच्या कंचुकीचा वेष घेऊन हा आमचा सोवती इकडेसच येत आहे ! तर मग मीही आतां पुढील सोंगाची तयारी करावयास जातो. ( असें म्हणून निघून जातो. )

### विष्कंभक.

( नंतर कंचुकी प्रवेश करतो. )

कंचुकी—( शोकग्रस्त व श्रान्त अशा मुद्रेनें श्वास टाकून ) हर  
हर ! काय दुःख सांगावें !

### ४. श्लोक—हरिणीवृत्त.

नृपति विपदा भोगी, झाला वियोग सुहृज्जनीं ।

स्वगृह मुकुनी दुर्मार्गें मी सखेद फिरें वनीं ॥

चिरविफलं ह्या जीवित्वाचीं विषासम हीं फलें ।

अहह ! विधिनें आस्वादायां कसें मज लाविलें ! ॥

( शोकाकुल आणि विस्मित होऊन ) अहो, काय चमत्कार हा !  
त्या दुरात्म्या कालिंगानें आमच्या दृढवर्म महाराजांजवळ त्यांच्या

१ कवीची बुद्धिमत्ता, प्रेक्षकांची गुणज्ञता, आमची नाट्यदक्षता आणि कथेची मोहकता ह्यांतून प्रत्येक वस्तु म्हणजे गुण. २ तर. ३ चौबदार. ४ कथानकांतील घडलेला भाग थोडक्यांत सांगून राहिलेल्या भागाचें संक्षिप्त निदर्शन ज्यांत केलेलें असतें त्यास विष्कंभक म्हणतात. ५ थकलेल्या. ६ दुःख. ७ आप्तजनांमध्ये. ८ सुटून. ९ चालण्यास दुःखकारक. १० आ-जन्म निष्फल झालेले. हें जीवित्वाचें विशेषण. ११ चाखावयास, अर्थात भोगावयास.

कन्येविषयीं मागणी केली; परंतु ती मान्य न करतां महाराजांनीं तिला वत्सराजास देण्याचा निश्चय केला, म्हणून मनांत द्वेष राखून आणि वत्सराजाची बंधनापासून मुक्तता होणार नाहीं अशी संधि पाहून एकाएकीं त्या दुष्टानें आमच्या महाराजांवर छापा घातला, आणि त्यांस जेरीस आणिलें. असा प्रकार घडून आला खरा; पण असें झालें तरी कसें, ह्याचा मला कांहींच उमज पडत नाहीं. कारण, रघु, दिलीप, नल, ह्या महापराक्रमी राजांप्रमाणेंच आमचे महाराज मोठे प्रतापशाली असून त्यांचें शक्तित्रयात्मक सामर्थ्यही अकुंठित आहे. तेव्हां त्यांची अशी दशा कां बरें व्हावी ? बरें, दैव तरी पहा आमच्यावर एकाएकीं कसें अत्यंत निष्ठुर झालें तें ! कारण, ती राजकन्या हरतऱ्हेनें वत्सराजास अर्पण करून दृढवर्म महाराजांस ऋणमुक्त करावें अशा हेतूनें प्रलयकालाप्रमाणें त्या अतिघोर रणसंग्रामांतून म्यां तिला पळविलें, आणि महाराजांचाच मित्र विंध्यकेतु ह्या नांवाचा एक वनराजा होता त्याच्या घरीं तिला नेऊन ठेविलें, आणि तेथून अगस्त्यतीर्थ जवळच होतें म्हणून त्या ठिकाणीं स्नानाकरितां निघून गेलों. इतक्यांत कोणीं दुष्टांनीं अकस्मात् छापा घालून त्या विंध्यकेतूला ठार मारिलें, आणि केवळ राक्षसांप्रमाणें वर्तन करून तें स्थान त्यांनीं अगदीं ओसाड करून जाळून फस्त केलें. तेव्हां अशा ठिकाणीं त्या राजकन्येची काय अव-

---

१ प्रभावशक्ति, उत्साहशक्ति आणि मंत्रशक्ति अशा तीन प्रकारच्या शक्ति सांगितलेल्या आहेत. द्रव्य, सेना एतद्रूप वैभव असणें ही प्रभावशक्ति; अंगीं शौर्य व धैर्य असणें ही उत्साहशक्ति; आणि सल्लामसलत देणारे चांगले कामगार पदरीं असणें ही मंत्रशक्ति. २ वाग्दानरूप ऋण फेडून, म्हणजे कन्या अर्पण करून मोकळें करावें असा आशय.

स्था झाली असेल परमेश्वर जाणे ! मीं त्या ठिकाणीं फार बा-  
रकाईनें शोध केला, पण कोठें कांहींच पत्ता लागेना. मग  
तिला काय त्या चोरांनीं पळवून नेलें, किंवा ती जळून मेली,  
काय झालें असेल तें कांहींच समजत नाहीं. तस्मात् म्यां मं-  
दभाग्यानें आतां करावें तरी काय ? ( विचार करून ) हो, हो,  
वरें स्मरण झालें. वत्सराजा बंधनमुक्त होऊन व प्रद्योततन-  
येचें हरण करून कौशांबी नगरीस येऊन दाखल झाला असें  
म्यां ऐकिलें आहे. तर मग तिकडेसच गेलों तर ? ( आपली  
दीन स्थिति पाहून उसासा टाकून ) पण, राजकन्येविरहित तेथें

१ ऐथें प्रद्योततनया ह्या शब्दानें वासवदत्तेचेंच ग्रहण नाटिकाकारानें केलें  
आहे ह्यांत संशय नाही; परंतु वासवदत्ता ही प्रद्योताची मुलगी असें कोणत्या  
आधारानें त्यानें म्हटलें तें मात्र समजत नाहीं. 'कथासरित्सागर' ह्या नांवाच्या  
ग्रंथांत वासवदत्ता ही महासेन अथवा चंडमहासेन या नांवाच्या राजाची कन्या  
असून ती त्याची राणी जी अंगारवती तिच्या उदरीं वासवाच्या म्हणजे इंद्राच्या  
प्रसादानें ( म्हणून वासवदत्ता हें नांव ) जन्मली, व वत्सराजा त्याच्या घरीं  
कैदेत असतां तिचें हरण करून पळून गेला, अशी कथा वर्णिली आहे. ह्याच  
ग्रंथांत प्रद्योताच्या कन्येचें नांव पद्मावती असें सांगितलें असून तिचें वत्सरा-  
जावरोवर लग्न झाल्याची निराळीच कथा दिलेली आहे. तिसऱ्या अंकांत  
गर्भनाटकाच्या आरंभीं कंचुकीच्या भाषणांत महासेनाचें नांव आलें आहे,  
व चवथ्या अंकाच्या आरंभीं अंगारवतीनें आपल्या मुलीस म्हणजे वासवदत्तेस  
पत्र पाठविल्याचा उल्लेख आलेला आहे. ह्या सर्व प्रमाणांवरून सदरील  
कथासरित्सागरांतील गोष्टी कवीला चांगल्या माहित होत्या असें उघड दि-  
सतें. असें असून त्यानें ह्या स्थळीं वासवदत्तेला प्रद्योततनया असें कां म्हटलें  
ह्याचें कारण समजत नाहीं. मेघदूत, श्लोक ३४ ह्यांत कालिदासानेही "प्रद्यो-  
तस्य प्रियदुहितरं" ह्या शब्दांनीं वासवदत्तेचेंच ग्रहण केलें आहे; परंतु तें वरील  
कारणांनीं निराधार दिसतें.

जाऊन बोलावें तरी काय? हो, बरी आठवण झाली. विंध्य-केतूनें मला आज असें सांगितलें होतें कीं, “अरे कंचुकी, तूं भिऊं नको. तुझे यजमान दृढवर्म महाराज जरी गाढप्रहारांनीं जर्जर होऊन बंधनांत पडले आहेत तरी अद्यापि ते जिवंत आहेत.” तर मग आतां महाराजांकडेसच जावें आणि त्यांच्या चरणांची सेवा करून राहिलेल्या आयुष्याची सार्थकता करावी हेंच बरें. ( इकडे तिकडे फिरून आणि वर पाहून ) अहो! ह्या शरत्कालच्या उन्हाची प्रखरता तरी किती म्हणून सांगावी! कारण, नानाप्रकारच्या दुःखांनीं अगोदरच मी संतप्त झालों असूनही मला तें तीक्ष्ण लागत आहे. पहा कीं—

### ५. गीति.

घनबन्धमुक्त होतां कन्ये वरुनी तुलेंत जो ठरतो ।

श्रेष्ठ स्वधाम पावुनि वत्सपतीवत् प्रताप रवि करतो ॥

( असें म्हणून निघून जातो. )

१ ह्या गीतींतील पदें वत्सराज आणि सूर्य ह्या दोघांस लागू पडतील अशीं द्व्यर्थीं योजिलीं आहेत, त्यांवरून हिचा अर्थ असा होतो कीं, वत्सराज ज्याप्रमाणें घन म्हणजे दृढ अशा बंधांतून ( कैदेतून ) मोकळा होऊन कन्येला ( प्रद्योतकन्येला ) वरून तुलेंत म्हणजे योग्यतेंत श्रेष्ठ ठरतो, व स्वधाम पावून म्हणजे आपल्या नगरीस येऊन प्रताप करतो, अर्थात् शत्रूंना तापप्रद होतो, त्याप्रमाणें ह्या वेळेस सूर्य, घनबंधमुक्त म्हणजे मेघपटलांतून मोकळा होऊन कन्याराशींवरून जाऊन तूल राशींत स्थिर होत्साता श्रेष्ठ स्वधाम म्हणजे आपलें जें उत्तम तेज त्याप्रत पावून तापप्रद होतो. तूलसंक्रांतींत सूर्याचा ताप फार प्रखर असतो हें प्रसिद्ध आहे.

## अंक पहिला.

( नंतर राजा आणि विदूषक प्रवेश करतात. )

राजा—

### ६. साक्या.

संकटकालीं भृत्यजनांनीं त्याग न माझा केला ।

सचिवमनांच्या परीक्षणाचा संधि सहज तो आला ॥ १ ॥

सुहजनीं मज विपत्तिकालीं अंतर दिधलें नाहीं ।

प्रेमाधिक्यें तोषविलें मम मानस पौरजनाहीं ॥ २ ॥

रणकैर्माची हौस पुरविली करून बहु यत्नातें ।

बंधनमुक्तहि झालों लाधुनि अतुलें स्त्रीरत्नातें ॥ ३ ॥

निर्व्याजे सद्धर्माचरणें जेविं तसें मजला या ।

बंधनयोगें सर्व मिळालें, गेलें तें नच वायां ॥ ४ ॥

विदूषक—( रागावून ) मित्रा, त्या बटकीच्या कारागृहाची काय एवढी मोठी शेखी मिरवीत आहेस कोण जाणे ! आग लागो त्याला. त्याचें नांव देखील काढूं नको. अरे, जसा एकादा नुकताच धरलेला हत्ती खळ् खळ् खळ् खळ् वाजणाऱ्या लोखंडी सांखळदंडांनीं पाय बांधल्यामुळें अडखळत चालतो, व दुःसह एकांतवासांत कोंडून ठेविल्यामुळें अतिशय संतप्त होऊन क्रोधावेशानें वर टवकारून पाहतो, आणि आपली प्रचंड गुंडा भूपृष्ठावर थडाथड आपटतो, त्याप्रमाणेंच त्या कारागृहांत तुझी अवस्था झाली होती. अशा स्थितींत क्षणभरही डोळा न लागतां रात्रीच्या रात्री तूं घालवीत होतास. ह्यांचेंच ना तूं सुख सुख म्हणून मोठ्या डौलानें वर्णन करीत आहेस ?

१ चाकरमाणसांनीं. २ प्रधानमंडळीच्या मनांच्या. ३ नगरवासी लोकांनीं  
४ लढाईची. ५ अनुपम. ६ निष्कपट अशा. ७ कैदखान्याची.



राजा—वसंतका, खचितच गड्या, तूं अगदीं अरसिक आहेस. अरे, त्या कारागृहांतील दुःखें तेवढीं मात्र बाहेर काढतोस, पण त्यांत जें सुख मीं अनुभविलें तें कुठें तुझ्या लक्ष्यांत राहिलें आहे ? कसें म्हणशील तर पहा—

### ७. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

बंधध्वान्त विलोकिशी, परि न तद्वेक्त्रेन्दुकांती कशी ? ।

पीडी शृंखलनादं, न श्रुते तुला वाणी तिची गोडशी ? ॥

चिंतीं रक्षकं दुष्ट आणिसि, परि स्निग्धां न त्या ईक्षणां ।

घेशी बंधनदोष मात्र, न कसें प्रद्योतपुत्रीगुणां ? ॥

विदूषक—( मोठ्या दिमाखानें ) अहो राव, बंधनापासून सुख होतें असें जर आपलें म्हणणें आहे, तर दृढवर्म्याला धरून कैद केलें म्हणून त्या विचाऱ्या कलिगावर आपली मर्जी जी इतकी खप्पा झाली ती कशाकरितां बरें ?

राजा—( हांसून ) हा वेढ्या मूर्खा ! अरे, वासवदत्तेसारखें रत्न संपादन करून बंधनांतून निसटून जाणारे असे माझ्यासारखे सगळेच का वत्सराज आहेत ? तर आतां ती गोष्ट राहूं दे. विंध्यकेतूवर विजयसेनाला पाठवून बहुत दिवस झाले, तथापि तिकडील बातमी अद्यापि कांहीं कळत नाही, व त्याच्या कडून जासूद वगैरेही अद्यापि कोणी येत नाही हें कसें ? तस्मात् रुमण्वान् अमात्याला अगोदर इकडे बोलावून आण. त्याच्याबरोबर मला कांहीं बोलावयाचें आहे.

१ कैदखान्यांतील काळोख. २ तिच्या ( प्रद्योततनयेच्या ) मुखचंद्राची कांति. ३ पायांतील बिड्यांचा खळ खळ शब्द. ४ नाही ऐकू आली ? ५ रख-वालदार. ६ स्नेहयुक्त. ७ कटाक्ष. ८ वासवदत्तेचे गुण. एथेंही वासवदत्तेला प्रद्योतपुत्री असें म्हटलें आहे. ह्याविषयीं पांचव्या पृष्ठावरील टीप पहा.

( इतक्यांत प्रतीहारी प्रवेश करते. )

प्रतीहारी—महाराजांचा जयजयकार असो. महाराज, विजयसेन सेनापति आणि रुमण्वान् प्रधानजी हे उभयतां देवडीवर आले आहेत.

राजा—खरेंच काय ! तर मग त्यांना लौकर आंत घेऊन ये.

प्रतीहारी—आज्ञा महाराज. ( असें म्हणून निघून जाते. )

( नंतर रुमण्वान् आणि विजयसेन हे उभयतां प्रवेश करतात. )

रुमण्वान्—( विचार करून )

८. गीति.

भूपाज्ञागैत सेवक तत्क्षणिं परतोन त्याकडे जातां ।

होती भयभीत मनीं कृतदोषांपैरि न दोषही करतां ॥

( जवळ जाऊन ) महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा—( आसनाकडे बोट करून ) प्रधानजी, एथें बसावें.

रुमण्वान्—( हास्यमुख होत्साता आसनावर बसून ) महाराज, विंध्यकेतूचा पराभव करून आलेले हे विजयसेन सेनापति आपणास प्रणाम करीत आहेत.

( विजयसेन प्रणाम करतो. )

राजा—( आदरपूर्वक त्यास आलिंगन देऊन ) कसें काय सेनापति ? बरे खुशाल आहां ना ?

विजयसेन—महाराजांच्या कृपेनें हा वेळपर्यंत सर्व ठीक आहे.

राजा—विजयसेन, आपण खालीं बसावें.

( विजयसेन खालीं बसतो. )

राजा—विजयसेन, विंध्यकेतूकडील खबर कशी काय आहे ?

१ द्वारपालिका. २ राजाच्या आज्ञेनें गेलेले. ३ राजाकडे, त्यानें परत बोलाविलें असतां. ४ अपराध्यांप्रमाणें.

विजयसेन—महाराज, आणखी कशी असावयाची? महाराजांची इतराजी झाली असतां जशी असावयाची तशीच.

राजा—तथापि, झालेली हकीकत सविस्तर ऐकण्याची आमची इच्छा आहे.

विजयसेन—ठीक आहे. एकावे महाराज. हत्ती, घोडे आणि पायदळ अशा तीन प्रकारच्या निवडक सैन्यासह ह्या चरणांची आज्ञा घेऊन एथून जे आम्ही निघालों ते, पल्टा फार दूरचा होता तरी, तीन दिवसांत सर्व मार्ग क्रमून चवथ्या दिवशीं प्रातःकाळीं कोणासही समजूं न देतां एकाएकीं जाऊन त्या विंध्यकेतूवर आम्हीं छापा घातला.

राजा—वरें, मग पुढें?

विजयसेन—मग आमच्या सैन्याचा तो अतिभयंकर गोंगाट ऐकून सावध होऊन सिंहाप्रमाणें त्या विंध्यपर्वताच्या गुहेंतून तोही बाहेर पडला. आणि आपलें सैन्य किती आहे, काय आहे, ह्याचा कांहींएक विचार न करतां त्या समयीं त्याच्या जवळ जेवढें सैन्य होतें तेवढेंच बरोबर घेऊन आपल्या नांवाची मोठ्यानें गर्जना करीत होत्साता आमच्या बरोबर एकाएकीं युद्ध करण्यास तो प्रवृत्त झाला.

राजा—(प्रधानाकडे पाहून व हांसून) विंध्यकेतूनें केलें तें ठीकच केलें. वरें, मग पुढें?

विजयसेन—नंतर, विंध्यकेतु तो हाच असें जाणून, ईर्ष्या आणि वीरश्री ह्यांच्या योगानें आम्हांस दुष्पट बळ चढून गेल्यामुळें, मोठ्या निकरानें लढून आम्हीं त्याचें सर्व सैन्य मारून टाकिलें. ह्याप्रमाणें तो एकटाच राहिल्यामुळें वीरश्रीनें युक्त होत्साता

अधिकच क्रोधाविष्ट होऊन आम्हांवर अति तीक्ष्ण आणि भयंकर असे प्रहार त्याणें चालू केले.

राजा—शाबास ! विंध्यकेतो, शाबास !!

विजयसेन—काय त्या प्रसंगाचें वर्णन करावें ! तथापि महाराज, थोडक्यांत सांगतो—

### ९. श्लोक. स्रग्धरा.

वृक्षस्थानें चुरोनी प्रथम पैदचमू एकटा सर्व मारी ।  
अश्वीयांतें पिटाळी, हरिणकुल जसें, बाण सोडोनि दूरी ॥  
शस्त्रास्त्रें सोडुनीयां उपसुनि मग तो घेइ वेगें असीलौ ।  
दावी तत्काल आम्हां करि-कर-कदली-कानन-च्छेदलीलौ ॥

### १०. साक्या.

अशा प्रकारें त्रिविधचमू तो एकटाच निर्दाली ।  
असिकिरणांनीं यदंसंकूटां शोभा अतिशय आली ॥ १ ॥  
शस्त्राघातें छिन्नभिन्नवपु होतां व्याकुल झाला ।  
विंध्यकेतु मग टाकुनि देहा परलोकातें गेला ॥ २ ॥  
राजा—प्रधानजी ! सत्पुरुषास जो मार्ग उचित त्याचेंच अनुसरण  
करणाऱ्या ह्या विंध्यकेतूच्या मरणानें आम्हांस खरोखरच खालीं  
पाहावयास लाविलें !

१ छत्या. २ पायदळ. ३ घोड्यांचा समुदाय, घोडेस्वार. ४. हरिणांचा कळप. ५ तरवारीला. ६ हत्तींच्या सोंडा ह्याच जणू काय केळी. त्यांचें कानन म्हणजे वन. तें चराचर कापून टाकण्याची जी लीला म्हणजे क्रिया ती. ७ तीन प्रकारचें सैन्य. ८ मारून फडशा पाडी. ९ तरवार परजल्यामुळें पडलेल्या किरणांनीं. १० ज्याच्या खांद्यांना. ११ ज्याचें शरीर घायाळ झालें आहे तो. १२ लढाईत मेलें असतां उत्तम गति मिळते ह्या शास्त्रमतास अनुलक्षून हें भाषण आहे.

रुमण्वान्—महाराज, आपणासारखे जे गुणांचे खरे परीक्षक व चहाणारे आहेत त्यांना शत्रूचेही गुण पाहून संतोष होतो.

राजा— तें असो; पण विजयसेन, ह्या संतोषाचें फल ज्यास देतां येईल असें एकादें अपत्य विंध्यकेतूला आहे काय ?

विजयसेन—तेंही सांगतों. एकावें महाराज. ह्याप्रमाणें सर्व आप्त-परिवारांसह तो विंध्यकेतु मरण पावल्यावर त्याच्या स्त्रिया त्याज-बरोबर सती गेल्या. आणि त्याचे सर्व लोक त्या विंध्यपर्वताच्या शिखरावर पळून गेले. नंतर निर्मनुष्य झालेल्या त्याच्या गृहांत आम्ही पाहूं लागलों तों, थोरांच्या कुळांत उत्पन्न झालेल्या मुली जशा देखण्या असतात त्यांप्रमाणें अत्यंत रूपवती अशी एक कुमारी, “हा तात ! हा तात !” अशा दीनवाणीनें रुदन करतांना आमच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां ती त्याची कन्या असावी असें वाटल्यावरून आम्ही तिला आपल्याबरोबर घेऊन आलों—ती पहा महाराज बाहेर उभी आहे—आतां तिच्या व्यवस्थेविषयीं महाराजांची मर्जी काय असेल ती खरी.

राजा—( द्वारपालिकेकडे पाहून. ) यशोधरे, तूंच तिला घेऊन देवी वासवदत्तेकडे जा, आणि तिच्या स्वाधीन करून असें सांग कीं, त्यां हिला सर्वदा आपल्या बहिणीप्रमाणें मानावें, आणि थोरांच्या मुलींना शिकण्यास योग्य अशा ज्या गायन, वादन, नर्तन, इत्यादि कला, त्या सर्वांत हिला प्रवीण करावें, आणि ही उपवर झाली म्हणजे आम्हांस कळवावें.

प्रतीहारी—आज्ञा महाराज. ( असें म्हणून निघून जाते. )

( इतक्यांत पडद्यापलीकडे भाट म्हणतो. )

११. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

लीलामजनमंगलोपकरणे निःशेषे घेऊनियां ।

येती संप्रति चंचलौक्षि तुमच्या अन्तःपुरींच्या स्त्रिया ॥

आयासखलदंशुकें दिसति तद्वक्षोजं पीतार्भ ते ।

त्या योगें जणुं हेमकुंभरचितां ही स्नानभू शोभते ॥

राजा—( वर पाहून ) अरे ! हा भगवान् सहस्ररश्मि नभोर्मण्ड-  
लाच्या मध्यभागीं प्राप्त झाला ! ह्या वेळेस—

१२. श्लोक—स्रग्धरा.

भासे चंडांशुतापें सरसिर्जल कढेसैं झषोद्वर्तनानें ।

छत्राकौर स्वमाथां शिखि<sup>१</sup> धरिति पिसैं स्तही नर्तनानें ॥

वृक्षच्छायेंत आळ्यांमधिल जल पिण्या पाडसैं धांव घेती ॥

सोडोनी गंडभागीं मधुकर कारिंच्या कर्णपौलीं रहाती ॥

प्रधानजी, चला उठा, आपण आंत जाऊन विजय संपादून  
आलेल्या विजयसेनाचा यथोचित सत्कार करून त्याला त्या  
कालिगाचा पराजय करण्याकरितां पाठवून देऊं.

( सर्व निघून जातात. )

पहिला अंक समाप्त.

१ लीलेनें स्नान करण्याचीं मंगलकारक साधनें म्हणजे उटणीं वगैरे पदार्थ.  
२ मारीं. ३ चंचलनेत्रांच्या. ४ स्नान घालण्याच्या गडबडींत पदर एकी-  
कडे सरकल्यामुळे. ५ त्यांचे स्तन. ६ पीतवर्ण. ७ सुवर्णाचे कलश जीमध्ये  
ठिकठिकाणीं लटकावून ठेविले आहेत अशी. ८ स्नान करण्याची जागा.  
९ सूर्य. १० आकाशमंडलाच्या. ११ सूर्याच्या तापानें. १२ तळ्यांतील पाणी.  
१३ माशांचें पाण्याच्या पृष्ठभागावर उडणें. १४ छत्राप्रमाणें. १५ मोर.  
१६ शिथिल झालेलीं. १७ हत्तींचीं गंडस्थले. १८ भ्रमर. १९ हर्नांच्या.  
२० कानांच्या पाळींत.

## अंक दुसरा.

( तदनंतर विदूषक प्रवेश करतो. )

विदूषक—हो, वरी आठवण झाली. वासवदत्ता राणीसाहेब आज व्रतस्थ असल्यामुळे त्या व्रताच्या सांगतेकरितां सौभाग्यवायन देण्यासाठीं त्यांणीं मला बलाविलें आहे म्हणून ती इंदीवरिका सांगत होती. तर मग आतां ह्या धारागृहोद्यानांतील पुष्करणीमध्ये स्नान करून त्यांच्याकडे जातो, आणि कोंबडा जसा “ कुंकडे कू ” शब्द करतो त्याप्रमाणें उगीच कांहीं तरी बडबड करीत बसतो; नाही तर आमच्या सारख्या ठोंब्यांची दाद राजगृहीं लागणार कशानें? अरे पण हें काय! हा माझा प्रियमित्र, राणीसाहेब विरहानें उत्कंठित झाल्या आहेत असें ऐकून त्यांना कांहीं करमणूक करावी ह्या हेतूनें आज इकडेसच येतो आहे असें वाटते. हें फारच चांगलें झालें. आतां ह्याला बरोबरच घेऊन दोघेही त्यांच्या जवळ जाऊन उभे राहूं.

( नंतर उत्कंठित झालेला राजा प्रवेश करतो. )

राजा—

१. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

देहीं मंगैलमात्र मंडेन धरी, कष्टें बहूँ बोलते ।

निस्तेजें वदनें प्रभातविधुंच्या कांतीस जी जिकिते ॥

झालीसे करतां व्रतें कृशतनूँ सोत्कंठँ ती सुंदरी ।

नूँत्तप्रेमवतीपरी निरखिण्या मदृष्टि हो घाबरी ॥

१ ज्यांत धारागृहें म्हणजे कारंजीं ठिकठिकाणीं उडताहेत असें उद्यान म्हणजे बाग. २ सौभाग्यदर्शक. ३ अलंकार. ४ हें कष्टाचें विशेषण. ५ प्रभानकाळचा चंद्र. ६ रोडकी. ७ पतिसमागमाविषयीं उतावीळ. ८ नवीन, प्रथमच जिच्यामध्ये प्रीतिभाव उत्पन्न झाला आहे अशी. ९ उतावीळ.

विदूषक—( राजाजवळ जाऊन ) मित्रा, तुझे कल्याण असो. तुझा उत्कर्ष होवो.

राजा—( त्याच्याकडे पाहून ) गड्या वसंतका, आज तुला इतका हर्ष कसला झाला आहे ?

विदूषक—हर्ष कसला म्हणजे ? आज राणीसाहेब ब्राह्मणाची पूजा करणार आहेत.

राजा—मग पूजा केली म्हणून तुला हर्ष कां ?

विदूषक—( गर्वाने ) अहो राव, हा काहीं असा तसा ब्राह्मण नव्हे, समजलां ? चार चार, पांच पांच, सहा सहा वेद पढलेल्या ब्राह्मणांच्या झुंडींच्या झुंडी येऊन त्यांनीं राजगृह जरी अगदीं गजबजून गेलें तरी राणीसाहेबांपासून सौभाग्यत्रायन पहिल्याप्रथम पटकावणारे ब्राह्मण कोण म्हणाल तर अस्मादिकच.

राजा—( हांसून ) खरेंच, ह्या तुझ्या वेदसंख्येच्या परिगणनेवरूनच तुझे ब्राह्मण्य किती योग्यतेचें आहे तें समजलें ! ये तर महा-ब्राह्मणा, धारागृहोद्यानांत जाऊं चल.

विदूषक—आपण म्हणतां तर चलावें, महाराज.

राजा—चल, तूं पुढें हो.

विदूषक—हा पहा मी चाललों. ( मार्गे वळून पाहून ) पण मित्रा, पहा पहा अगोदर ह्या उद्यानाची शोभा तर पहा. नानाप्रकारच्या कुसुमांचा एकसारखा सतत वर्षाव होत असल्यामुळे एथील शिलातलें पहा कशीं मऊ गुलगुलीत झालीं आहेत ! बकुल-वृक्षांवर आणि मालतीलतांच्या जाळ्यांत परिमलाला लुब्ध होऊन हे भ्रमरांचे थवे पहा कसे जाऊन बसले आहेत ! कमलांचा सुगंध वाहून नेत असल्यामुळे उदाम झालेल्या वायूच्या स्पर्शाने बंधूकपुष्पांचीं बंधनें अगदीं शिथिल होऊन गेलीं आहेत. तसेंच



तमालतरुंची दाट छाया पडल्यामुळें उन्हाचा ताप म्हणून कसत  
तो एथें अगदीं समजत नाहीं.

राजा—मित्रा, फार चांगलें वर्णन केलेंस. आणखीही एथें काय  
चमत्कार दिसतो आहे तो पहा—

## २. साक्या.

निर्गुंडीच्या प्रसवबंधनीं आच्छादित ही भूमी ।

प्रवालखंडीं जणुं खचियेली, शोभतसे अतिनामी ॥ १ ॥

सांतवणाच्या कुसुमांचा किति वास उग्र हा येतो ।

गंजदानोदकगंधापरि जो मोहक फारचि होतो ॥ २ ॥

कमलगर्भनिर्गलितैरजांचा रंग लागुनी अंगा ।

पिंगटवर्णे नटले मधुकर करती जे बहु दंगा ॥ ३ ॥

मधुपानानें प्रमत्त होउनि पहा कसे दिसतात ।

अस्फुट शब्दे या समयीं हे कांहि तरी गातात ॥ ४ ॥

विदूषक—अरे मित्रा, ही पहा इकडे आणखी दुसरी मौज. हा  
सप्तपर्णवृक्षावरून त्याच्या तळीं पुष्पांचा पहा कसा खच होऊन  
गेल्या आहे ! आणि त्याच्यावरून एकसारखीं एकामागून एक  
फुलें गळून पडत असल्यामुळें, पर्जन्य पडून गेल्यावर पानांच्य  
संधींतून पाण्याचे थेंबेच जणूं काय टप् टप् टप् टप् गळत आ-  
हेत असा भास होतो.

राजा—गड्या, उत्प्रेक्षा तर मोठ्या बहारीची केलीस. थेट वर्षाका-  
ळची शोभा एथें दिसते आहे खरी. कशी म्हणशील तर पहा—

१ देटांनीं. २ पौंवळ्यांच्या तुकड्यांनीं. ३ वृक्षविशेष, सप्तपर्ण. ४ हत्ती उ-  
न्मत्त झाल्या असतां त्यांच्या गंडस्थळांतून जो पाझर फुटतो त्याच्या वासाप्रमाणें.  
५ कमलाच्या पोटांतून गळून पडलेल्या केसरांचा.

३. पद्य—अंजनीगीताची चाल.

शिरीषकुसुमद्युतिहर शंखल । उगवुनि झाली भू ही मृदुल ।

मैरकातखंडें खचूनि सोज्ज्वल । सज्ज जणूं केली ॥ १ ॥

बंधांपौसुनि गळोनि सारीं । बंधुकसुमनें पडोनि तीवरि ।

इंद्रगोपकप्रच्छन्नेर्परि । अजूनि दिसताहे ॥ २ ॥

( तदनंतर चेटी इंदीवरिका प्रवेश करते. )

चेटी—बाईसाहेबांनीं मला अशी आज्ञा केली आहे कीं, अग इंदी-  
वरिके, आज मला अगस्त्यमहर्षींची पूजा करावयाची आहे,  
ह्यासाठीं तूं जा, आणि निर्गुंडीच्या फुलांच्या माळा करून लौकर  
वेऊन ये. आणखी आरण्यकेलाही त्याणीं असें सांगितलें आहे  
कीं, धारागृहोद्यानांतील पुष्करणीवर जाऊन प्रफुल्लित झालेलीं  
कमलें, सूर्यास्त होऊन मिटून गेलीं नाहीत तोंच लौकर तोडून  
मला आणून दे. पण बाई त्या विचारीला ती पुष्करणी कोठें  
आहे तें माहीत नाहीं असें वाटतें, ह्यासाठीं तिला बरोबर वेऊन  
जावें हें बरें. ( पडद्याकडे पाहून ) अग आरण्यके, चल इकडे ये.

( नंतर आरण्यका प्रवेश करते. )

आरण्यका—(उद्विग्न होऊन व डोळ्यांस पाणी आणून आपल्याशीं-  
च बोलते) हर हर देवा ! अशा उत्तम कुलांत जन्मास येऊन आणि  
हाताखालीं चाकर माणसें रावावयास असून आज परक्याची चा-  
करी करून राहणें माझ्या कपाळीं यावें ना ! तस्मात् दैवाची गति वि-  
चित्र आहे ! तें फिरलें तर काय करणार नाहीं ? अथवा दैवाकडे तरी

१ शिरीषपुष्पांची कांति ज्याच्या अंगीं आहे असें शंखल म्हणजे हिरवें  
आणि कांवाळें गवत. २ पाचेचे खडे. ३ डेंखांपासून. ४ इंद्रगोपक ह्या नांवाचे  
किडे पावसाळ्यांत उत्पन्न होतात. त्यांचा रंग तांबडा असतो. त्यांना कृष्णगाई  
असेंही म्हणतात. त्यांनीं प्रच्छन्ना म्हणजे आच्छादित.

काय दोष आहे ? हा सर्वस्वीं माझाच अपराध आहे; कारण, ही अशी माझी अवस्था मी जाणत असूनही आपला जीव तरी अजून कशाला ठेविला आहे ? तर आतां काय वरें करावें ? पण छेः, हें भल-तेंच कांहीं मीं मनांत आणिलें. म्हणतात ना तशी गत “मन चिंती तसें वैरीही न चिंती” मीं आपलें थोर कुलशील लोकांना सांगून आपला आव घालविला नाही हेंच चांगलें केलें. कारण, तें उघड करून तरी उपयोग काय ? तेव्हां सांगतील तसें वागावें हेंच वरें.

चेटी—आरण्यके, अग इकडे ये.

आरण्यका—ही मी आलें हो. ( थकल्यासारखें करून ) अग ती पुष्करणी अजून फार दूर का आहे ?

चेटी—अग दूर कसली. ही पहा ह्या निर्गुंडीच्या झाडांतून दिसते आहे. चल तर, लौकर पाय उचल. आपण आंत जाऊन उतरूं. ( दोघीजणी पुष्करणींत उतरल्यासारखें करतात. )

राजा—मित्रा, मनांत दुसरा कसला विचार करीत आहेस ? खरो-खरच मी सांगतो, थेट वर्षाकाळची शोभा ह्या ठिकाणीं दिसते आहे ( असें म्हणून “शिरीषकुसुमद्युतिहर शाद्वल” हें गीत पुनः म्हणतो. )

त्रिदूषक—( रागावून ) अहो राव, तुम्ही तर, हें पहा, तें पहा, असें करीत करीत हुटहुटलेल्या आपल्या जिवाला कशी तरी करम-णूक करून घेत आहां; पण इकडे माझी गरीब ब्राह्मणाची सौभाग्यवायन घेण्याची वेळ निघून चालली. ह्यासाठीं मी तर बुवा आतां पुष्करणींत लौकर स्नान करून राणीसाहेबांकडे चालता होतो.

राजा—हा वेढ्या मूर्खा ! पुष्करणी तर मागेंच राहिली. अरे, ह्या उपवनांत सर्व इंद्रियांना अत्यंत सुखाचा अनुभव होत असूनही इकडे तुझे लक्ष्य कसें लागत नाही ? पहा कीं—

४. पद.

रमणीय उपवन हें । पाहुनी मम मानस मोहे ॥ ध्रु० ॥  
 हंसस्वन हा ऐकू येतो । मम कर्णांतें तोषद होतो ।  
 दयितानूपुररवसा गमतो । मंजुल किति तरि आहे ॥ रम० ॥ १ ॥  
 जलाशय्याच्या सभोंवताली । दाट झाडि ही लागुनि गेली ।  
 तत्संधीं तुनि प्रासादावलि । सुंदर किति दिसताहे ॥ रम० ॥ २ ॥  
 कमलांनीं हा तडाग भरला । परिमल चोहींकडे पसरला ।  
 मम घ्राणांतें सौख्यद झाला । किति वर्णुं सुख हें ॥ रम० ॥ ३ ॥  
 जलसंपर्कें शीत पवन हा । मंद सुगंधित सुटे अहाहा ।  
 उष्णकालिं या शांतवि देहा । सुखदायक वाहे ॥ रम० ॥ ४ ॥  
 चल तर पुष्करणीच्या तीरीं आपण जाऊं. ( मार्गें फिरून  
 पाहून ) मित्रा, पहा पहा—

५. गीतिं.

उद्यानदेवतेच्या, स्फुटपंकजकांतिहारिणी विमला ।

दृष्टिपरि दीर्घिकां ही, दर्शनमात्रेचि आज रमवि मला ॥

विदूषक—( कौतुकानें ) मित्रा, अरे मित्रा, ही पाहिलीस का स्त्री ?  
 ही कोण बरें असावी ? हिची वेणी पुष्पांच्या परिमलानें सुगं-  
 धित झाल्यामुळें तिला मधुकर जाऊन बिलगताहेत. हिच्या  
 हातांची आरक्त कांति पोंवळ्याप्रमाणें चकाकत आहे. तसेंच

१ हंसाचा शब्द. २ स्त्रीच्या पायांतील पैजणांच्या मंजुल शब्दाप्रमाणें.  
 ३ तलाव. ४ त्या झाडांच्या मधील फटींतून. ५ वाळ्यांची रांग. ६ जलावरून  
 वाहात येत असल्यामुळें. ७ ह्या गीतींत उद्यानावर देवतेची व त्यांतील दीर्घि-  
 केवर तिच्या दृष्टीची उत्प्रेक्षा केली आहे. ८ प्रफुलित कमलांची कांति हरण  
 करणारी आणि. ९ स्वच्छ. हीं दोन्ही दृष्टीचीं विशेषणें. १० ज्यांत उतरण्यासाठीं  
 पायच्या बांधलेल्या असतात असें लहानसें तळें.

शरीर तेजःपुंज, आणि बाहुलता कशा कोंवळ्या लुसलुशीत दिसताहेत. जशी काय प्रत्यक्ष उद्यानदेवताच मनुष्यरूप धरून ह्या ठिकाणीं संचार करते आहे.

राजा—( कौतुकानें तिजकडे पाहून ) गड्या, हिचें अनुपम लावण्य पाहून नानाप्रकारच्या कल्पना मनांत येतात, आणि खरोखरच ही कोण असावी हें मला देखील खात्रीनें सांगतां येत नाहीं. कारण, पहा—

६. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

भूलोका ववण्यास नागदुहिता आली म्हणूं ही जरी ।

पातालीं कधिं पाहिली न असली लावण्यखाणी तरी ॥

ज्योत्स्ना मूर्तिमती म्हणूं तरि दिवा "नेदे कधीं दर्शना ।

लक्ष्मीशी करपंकेजें दिसतसे ही कोण दिव्यांगना ? ॥

विदूषक—( निरखून पाहून ) अरे, ही दुसरी कोण ? ही तर राणी-साहेबांची दासी इंदीवरिका ! ही एथें कोठून आली ? चल तर मग आपण ह्या झुडपांत लपून वसून ह्या दोघी काय करतात तें पाहूं.

( उभयतां तसें करतात. )

चेटी—( हातांत कमलिनीचें पत्र घेऊन ) आरण्यके, तूं कमलें तोड, इतक्यांत मीही ह्या नलिनीर्पत्रांत निर्गुंडीचीं फुलें वेंचून वाईसाहेबांना नेऊन देतें.

राजा—गड्या, त्या कांहीं बोलत आहेत असें वाटतें. तस्मात् लक्ष्य लावून आपण ऐकूं या काय बोलतात तें. कदाचित् त्यापासून सगळा खुलासा होईल.

१ नागकन्या. २ 'हा राजा पातालीं गेल्या होता ह्या गोष्टीकडे एथें लक्ष्य आहे. ३ चांदणें. ४ दिवसास. ५ न देई ह्याचें संक्षिप्त रूप. ६ हातांत धरलेल्या कमलानें. ७ देवलोकची स्त्री. ८ कमलिनीचें पान.

( चेटी जाऊं लागते. )

आरण्यका—अग इंदीवरिके, चाललीस कोठें ? तुझ्यावांचून मला एकटीला नाहीं वाई इथें राहवत.

चेटी—( हांसून ) अग, आज वाईसाहेबांच्या तोंडून मीं जी गोष्ट ऐकिली त्याप्रमाणें घडून आलें म्हणजे माझ्यापासून तुला आतां नेहमींच वेगळें राहिलें पाहिजे. समजलीस ?

आरण्यका—( खिन्न होऊन ) काय म्हणतेस ? वाईसाहेबांनीं तुला असें सांगितलें तरी काय ?

चेटी—आणखी काय सांगायचें ? हेंच. त्या म्हणत होत्या, महाराजांनीं मला असें सांगितलें आहे कीं, ही विंध्यकेतूची मुलगी उपवर झाली म्हणजे मला कळीव. ह्यासाठीं मी त्यांना आतां जाऊन सांगतें कीं ही आतां लग्नाजोगती झाली आहे. म्हणजे ते तिला नवरा पाहण्याच्या उद्योगाला लागतील.

राजा—( हर्ष पावून ) अरे, ही तर त्या विंध्यकेतूची कन्या ! ( दुःखित होऊन ) गड्या, इतके दिवसपर्यंत आपण अगदींच फसलों. ही अद्यापि अविवाहित आहे, तेव्हां हिजकडे पाहिलें असतां काहीं दोष नाहीं. आतां आपण खुशाल हवी तशी पाहूं.

आरण्यका—( रागानें कानांवर हात ठेवून ) चल, जा एथून. असलीं चावटपणाचीं बोलणीं बोलणारिणीचें मला दर्शन नको.

( चेटी पलीकडे होऊन फुलें वेंचूं लागते. )

राजा—वाहवा ! हिणें आपलें कुलीनत्व तर मोठ्या गंभीरतेनें प्रकट केलें ! गड्या, हिच्या अंगस्पर्शसुखाचा ज्याला लाभ होईल तो पुरुष धन्य खरा.

( आरण्यका कमलें तोडूं लागते. )

विदूषक—अरे मित्रा, पहा पहा ! केवढें हें आश्चर्य ! ही कमलें

तोडीत असतां हिचा करपल्लव उदकांत हाळू लागला म्हणजे त्याची प्रभा सभोंवार पसरून त्या योगानें जी शोभा दिसत आहे तिच्यापुढें ह्या कमलवनाची शोभा पहा करी अगदीं लोपून गेली आहे !

राजा—गड्या, खरेंच तूं म्हणतोस तसेंच आहे. आणखीही एक आश्चर्य पहा.—

### ७. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

अच्छिन्नामृतवृष्टितुल्यं नयनां संतोष दे पाहतां ।

पावेही विगलत्पयोधरपेटें निस्सीमै द्रष्टव्यतां ॥

ऐसी चंद्रतनू असोनिहि करस्पृष्टोत्पलें हीं कसीं ।

अद्यापी मिटती न, हेंचि गमतें आश्चर्य मन्मानसीं ॥

• आरण्यका—( भ्रमर त्रास देतात असें दाखवून ) देवा देवा; आतां करूं तरी काय! कमलिनीला सोडून नीलोत्पलवनाला येऊन विलगणारे हे मेले दुष्ट मधुकर मला अत्यंत पीडा करीत आहेत.

\* ह्या श्लोकांत नायिकेला चंद्रतनू हें विशेषण देऊन तिचें चंद्राशीं साम्य केलें आहे, तें असें—

१ चंद्रापासून सतत होणारी अमृतवृष्टि जशी पाहणाराच्या मनांत प्रीति उत्पन्न करते तशी हीही करते. २ ह्या पदांत श्लेष आहे. ( चंद्रपक्षीं ) पयोधरपट म्हणजे मेघपटल, तें दूर झालें असतां चंद्र जसा सुंदर दिसतो त्याप्रमाणें ( नायिकापक्षीं ) पयोधरपट म्हणजे स्तनांवरील पदर सरकला असल्यामुळें हीही अत्यंत मनोहर दिसते आहे. ३ अत्यंत. ४ प्रेक्षणीयता, सौंदर्य. ५ चंद्ररूप. ६ ह्या पदांतही श्लेष आहे. ( चंद्रपक्षीं ) करांनीं म्हणजे किरणांनीं, स्पृष्ट म्हणजे स्पर्शकेलेलीं, उत्पलें म्हणजे कमलें. आणि ( नायिकापक्षीं ) करांनीं म्हणजे हातांनीं ( तोडते वेळेस ) स्पर्श ज्यांस केला आहे अशीं कमलें. ७ सूर्य-विकासी कमलांवर चंद्रकिरण पडले तर तीं मिटून जावीं, परंतु तसा प्रकार एथें घडत नाही म्हणून आश्चर्य. ८ निळ्या रंगाच्या कमलांचें वन अर्थात समूह.

( तोंडावरून पदर घेऊन घाबरून ) अग इंदीवरिके, माझे रक्षण कर, माझे रक्षण कर. ह्या मेल्या दुष्ट भ्रमरांनीं मला तर वाई अगदीं भंडावून सोडिलें.

विदूषक—मित्रा, तुझे काम आतां फत्ते झालेंच असें समज. जोपर्यंत ती रांडलेक इंदीवरिका आली नाही तोंपर्यंत तूं हळूच मुकाट्यानें तिच्याजवळ जा म्हणजे पहा कशी मजा होते ती ! तुझ्या चालण्यानें पाणी ढवळून त्याचा शब्द तिला ऐकूं गेला म्हणजे ही इंदीवरिकाच येते आहे असें ती समजेल, आणि मग काय पुसतोस, तुलाच घड मिठी मारील.

राजा—वाहवा ! वाहवा ! वेळेवर मसलत तर गड्या फारच छान सांगितलीस. ( असें म्हणून आरण्यकेजवळ जातो. )

आरण्यका—( पावलांची चाहूल ऐकूं आली असें दाखवून ) इंदीवरिके, धांव वाई लौकार. माझी ह्या मेल्या दुष्ट मधुकरांनीं पाठ पुरविली. ( असें म्हणून इंदीवरिका असें समजून राजाला कंटाळते. )

( राजा तिला घड आंवळून धरतो. )

( आरण्यका तोंडावरून पदर काढून राजाकडे न पाहतां भ्रमरांकडे पाहते. )

राजा—( आपल्या दुपेट्याच्या पदरानें भ्रमरांचें निवारण करून म्हणतो. )

८. श्लोक—मालिनीवृत्त.

न धरिं मनिं विषादा भीरुं, ही भृंगराजी ।

परिमलरसलोभे वैसते त्वन्मुखाब्जिं ॥ . .

१ भिन्ने, हें संबोधन. २ भ्रमरांचा थवा. ३ तुझ्या मुखकमलावर.



विकिरसि जरि आतां त्रासलोलायताक्षी ।

कुवलयवनशोभा, केविं गे मुक्त होसी ? ॥

आरण्यका—( राजाला पाहतांच कावरीबावरी होऊन ) अग बाई हें काय ? ही इंदीवरिका नव्हे ! ( भीतीनें राजाला झिटकावून मागे सरते. ) इंदीवरिके, अग आहेस तरी कुठें. धांव लौकर, धांव लौकर. माझे रक्षण कर.

विदूषक—मुली, अग, सकल पृथ्वीचें संरक्षण करण्याविषयीं समर्थ असा हा वत्सराज तुझा पाठराखा असतां त्या वटकीच्या पोरीला हांकां मारतेस, तेव्हां तुला म्हणावें तरी काय ?  
( राजा “ न धरिं मनि विपादा ” इत्यादि श्लोक पुनः म्हणतो. )

आरण्यका—( राजाला पाहून सस्पृह आणि सलज्ज होत्साती आपल्याशीं बोलते. ) बावरींनीं मला ज्यांना देऊं केलें होतें ते महाराज हेच, ह्यांत संशय नाहीं. त्यांनीं केलेली निवड योग्य खरी. ( व्याकुळ झाल्यासारखें करते. )

चेटी—खरेंच बाई, त्या मेल्या दुष्ट भ्रमरांनीं तिला फारच त्रास दिला आहे. ह्यासाठीं लौकर जाऊन तिचें समाधान केलें पाहिजे, ( जवळ जाऊन ) आरण्यके, अग भिऊं नको हो. ही पहा मी जवळच आहे.

विदूषक—मित्रा, मागे सर, मागे सर. ही पहा इंदीवरिका येत आहे. आतां ही तुझे हे सगळे खेळ पाहून राणीसाहेबांना जाऊन कळवील. ( बोटानें दाखवून ) ह्यासाठीं चल आपण वटकाभर ह्या कदलीगृहांत जाऊन वसूं.

१ पसरसी. २ त्रासानें जिचे डोळे चंचल आणि विस्तृत झाले आहेत अशी, हे संबोधन. ३ कमलवनाची शोभा. हें विकिरसि ह्या क्रियापदाचें कर्म. ४ तुझ्या शरीराकडे पाहून कमलवनाची शोभा जर भ्रमरांच्या दृष्टीस पडेल ना ते तुला कसें सोडतील ? अर्थात् सोडणार नाहीत. ह्यां भाषणानें नायकानें आपलें मनोगत मोठ्या खुशीनें सूचित केलें.

( दोषे तसें करतात. )

चेटी—( आरण्यकेजवळ जाऊन तिची हनुवटी धरून म्हणते. )  
अग, हा सगळा दोष किनई ह्या तुझ्या कमलासारख्या मुखा-  
चाच आहे, समजलीस. आणि म्हणूनच हे मधुकर तुला असा  
त्रास देत आहेत. चल तर आपण आतां एथून जाऊं. तिनसांजा  
झाल्या.

( दोघी जाऊं लागतात. )

आरण्यका—( कदलीगृहाकडे निरखून पाहून. ) अग इंदीवरिके,  
किती तरी बाई थंडगार पाणी हें ! माझे तर पाय अगदीं गा-  
रठून गेले. म्हणून गडे अंमळ हळू हळू जाऊं हो'.

चेटी—वरें तर हळू हळू चल.

( दोघी निघून जातात. )

विदूषक—अहो राव, चला आतां आपणही जाऊं. त्या बटकीच्या  
पोरीनें तिला एथून पळविलें. आतां वसा हांका मारीत.

( दोघे जाऊं लागतात. )

राजा—( उसासा टाकून ) हाय हाय ! ती गेलीचना शेवटीं.  
गड्या वसंतका, काय सांगावें ! भाग्यहीनांना इच्छित वस्तूचा  
लाभ विघ्नें आल्यावांचून कधीं व्हावयाचाच नाहीं. ( समोर पा-  
हून ) मित्रा, पहा हा चमत्कार.—

---

१ नायकाचें मुख 'सावकाशपणें पाहण्यास सांपडावें हां ह्या भाषणाचा गुप्त  
हेतु आहे.

## ९. गीति.

हैं कंटकित्त कमलवन जरि किंचिन्मीलितास्यसैं दिसतें ।

वाटे कोमलहस्तस्पर्शज सौख्यास कीं जणूं कथितें ॥

( पुनः उसासा टाकून ) मित्रा, ती पुनः दृष्टीस पडण्यासाठीं काय उपाय करावा बरें ?

विदूषक—महाराज, माझे वेड्या ब्राह्मणाचें सांगितलेलें न ऐकतां मीं जो डाव बडवून आणिला होता तो आपणच बिघडवून टाकिल्यात; आणि आतां रडत वसतां, तेव्हां तुम्हाला म्हणावें तरी काय ?

राजा—काय वावा, तुझे काय मीं ऐकिलें नाहीं ?

विदूषक—तें तुला आतां कशाला आठवेल. अरे, मीं तुला सांगितलें होतें कीं, तिच्या जवळ जाऊन गुपचिप उभा रहा. ते तुम्ही काय विद्वानच ! जेमतेम करून एकदांचे आंत शिरलांत, आणि “ न धरिं मनिं विषादा ” ह्या व अशाच दुसऱ्या कांहीं कडू शब्दांनीं कसलेंसें वाणेरेडें पांडित्य करून तिची कुटाळी केलीत. आणि आतां कां रडत वसतां ? आणि पुनः विचारतां कीं तिची भेट होण्यासाठीं काय इलाज करावा म्हणून. वाः, केवढें शहाणपण हें !

राजा—काय वेटा मूर्ख हो ! तिचें समाधान करित होतो, त्याला हा मूर्ख कुटाळी केली म्हणून म्हणतो.

विदूषक—एथें मूर्ख कोण हें उघड दिसतेंच आहे. असो, जाऊं द्या तें. त्याचें आतां काय ? भगवान् सहस्ररश्मि अस्तास जात आहे, ह्यासाठीं चला आतां आपण आंत जाऊं.

१ ज्यावर कांटा आला आहे तें. २ ज्याचें तोंड किंचित् मिटलेलें आहे असें. ३ कोमल हस्ताच्या स्पर्शानें उत्पन्न होणारें. स्त्रीच्या कोमल हस्ताच्या स्पर्शानें पुरुषाच्या शरीराम रोमांचयुक्त जो विकार होतो त्याकडे एथें लक्ष्य आहे.

राजा—( वर पाहून ) अरे ! अस्तमानाचा समय प्राप्त झाला.  
अहाहा ! ह्या समयीं—

१०. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

गेली ही दिनभा हरोनि कमलश्रीते प्रियेच्या परी ।  
रागाधिक्य मला, तसेंचि दिसते ह्या अर्कबिंबांतरीं ॥  
ध्यातो मत्सम चक्रवाक नैलिनीतीरीं प्रिये<sup>६</sup> आपल्या ।  
मदृष्टीपरि ह्या दिशा अवनिच्या साऱ्या तमें व्यापल्या ॥

( सर्व निंघून जातात. )

दुसरा अंक समाप्त.

१ दिवसाची शोभा, अर्थात सूर्य. प्रियेच्या जाण्याने जशी कमलांची शोभा नाहीशी झाली तशी सूर्यास्तानेही झाली असा भावार्थ. २ कमलांची शोभा. ३ ह्या पदांत श्लेष आहे. नायकपक्षीं प्रेमाधिक्य व सूर्यपक्षीं अधिक रक्तिमा. ४ सूर्यबिंबामध्ये. ५ ज्यांत कमलें उगवतात असें सरोवर. ६ प्रियेते म्ह० चक्रवाकीस.

## अंक तिसरा.

( तदनंतर मनोरमा प्रवेश करते. )

मनोरमा—आमचे महाराज आणि बाईसाहेब ह्यांचें चरित्र भगवती सांकृत्यायनीनें नाटकरूपानें रचून त्याच्या कांहीं भागाचा खेळ काल रात्रीं आम्हीं करून दाखविला, व बाकी राहिलेल्या भागाचा प्रयोग आज कौमुदीमहोत्सवाच्या वेळेस करून दाखवावा अशी बाईसाहेबांनीं मला आज्ञा केली आहे. काल त्या आरण्यकेचें चित्त ठिकाणीं नसल्यामुळे तिणें आपल्या सोंगाची बतावणी चांगलीशी करून दाखविली नाही. आज तर तिला बाईसाहेबांचें सोंग आणावयाचें आहे; तेव्हां कालच्या सारखीच जर आजही तिणें टंगळमंगळ केली तर खचितच बाईसाहेब संतापतील. ह्यासाठीं तिची अगोदरच चांगली कानउघडणी केली पाहिजे. घण ती आतां भेटेल तरी कुठें ? ( इकडे तिकडे पाहून ) ही पहा आरण्यका, आपल्याशींच कांहीं विचार करीत पुष्करणीच्या कांठीं कदलीगृहांत जाते आहे. तर आतां मी ह्या झुडपांच्या आड होऊन ही निर्भयपणानें काय बोलते आहे तें अगोदर ऐकतें.

( नंतर आसनावर बसलेली व कामव्यथित झालेली आरण्यका प्रवेश करते. )

आरण्यका—( उसासा टाकून ) वेड्या मना, दुर्लभ पुरुषाच्या प्राप्तीची इच्छा करून तूं मला कां वरें उगीच दुःख देत आहेस !

मनोरमा—एकून हिचें चित्त ठिकाणीं नसण्याचें कारण हेंच वरें.

आतां पुढें ही काय बोलते तें लक्ष्य लावून अगोदर ऐकून घेतें.

आरण्यका—( डोंब्यांस पाणी आणून ) देवा ! त्या महाराजांच्या सौंदर्याकडे पाहिलें असतां मोठा आनंद व्हावा, असें असून

त्यांच्याकडे पाहतांच मला कां वरें इतका संताप होतो ? तेव्हां हें मोठेंच आश्चर्य आहे. पण ह्यांत त्यांना काय म्हणून दोष लावावा ? मीच फुटक्या नशिवाची, असें म्हटलें पाहिजे.

मनोरमा—( डोळ्यांस पाणी आणून ) काय ! एकून महाराजांवरच हिचें मन गेलें ! शाबास, प्रियसखे शाबास ! कुलीनपणाला शोभण्यासारखेंच तूं मनांत आणिलेंस.

आरण्यका—ही माझ्या मनांतली गोष्ट आतां कोणाला वरें कळवावी, कीं जेणेंकरून माझें दुःख कांहींसें हलकें 'होईल ? ( विचार करून ) हो, वरी आठवण झाली. ती मनोरमा माझी अगदीं जिवलग मैत्रीण आहे, तिला कळवायला कांहीं चिंता नाही; पण नको. ही गोष्ट तिच्याजवळ देखील' बोलायला मला बाई लाज वाटते. तेव्हां आतां काय वरें करावें ? खचितच, मरणावांचून आतां माझ्या जिवाला स्वस्थतेचें म्हणून नांवच ध्यावयास नको.

मनोरमा—( डोळ्यांस पाणी आणून ) हाय ! हाय ! ह्या विचारांच्या प्रीतीचा तर आतां कळस झाला. तेव्हां आतां हिचें समाधान करण्यासाठीं काय वरें उपाय करावा ?

आरण्यका—( मोठ्या उत्कंठेनें ) हीच. हीच वरें ती जागा. एथेंच त्या मेल्या दुष्ट मधुकरांनीं मला त्रास दिला त्या वेळेस महाराजांनीं मला पोटाशीं घट्ट धरून माझें समाधान केलें, आणि म्हटलें, अग मित्रे, भिऊं नको, स्वस्थ रहा.

मनोरमा—( हर्ष पावून ) वाहवा ! एकून महाराजांनीं देखील हिला पाहिलें आहे. तर मग हिच्या जिवाची आतां कांहीं काळजी करायला नलगे. आतां हिच्या जवळ जाऊन दोन गोष्टी

सांगून हिला धीर देतें. ( असें म्हणून एकाएकीं तिच्या जवळ जाऊन ) अग, आपल्या जिवलग मैत्रिणीजवळ सुद्धां बोलायला का इतकी लाज ?

आरण्यका—( लाजून मनांत ) अरे देवा ! हिणें सगळें ऐकिलें. तेव्हां आतां आपण होऊनच सगळें हिला सांगावें हें बरें. ( तिचा हात धरून मोठ्यानें ) गडे, रागावूं नको हो. तुझ्या जवळ बोलायला मला वाई लाज वाटली म्हणून बोललें नाहीं.

मनोरमा—( हर्ष पावून ) अग, माझ्याविषयीं तुला एवढा संशय नको धरायला. बरें आतां खरेंच सांग, महाराजांची आणि तुझी भेट झाली कीं नाहीं ?

आरण्यका—( लजेनें तोंड खालीं करून मनांत ) खरोखरच हिणें वाई सगळें ऐकिलें, ह्यांत संशय नाहीं.

मनोरमा—अग, महाराजांची आणि तुझी भेट जर झाली असेल तर फारच चांगलें झालें. मग तुला इतका संताप होण्याचें कारणच राहिलें नाहीं; कारण तेच आतां तूं पुनः कशी दृष्टीस पडशील ह्या काळजींत सारा वेळ राहतील.

आरण्यका—पुरे मेळें तुझे. तूं माझी मैत्रीण म्हणून मला गोड लागेल असें कांहीं तरी बोलतेस. पण तुला नाहीं का वाई समजत, वाईसाहेबांनीं आपल्या गुणांनीं महाराजांना आपल्या हृदयांत जसें काय अगदीं खिळून टाकिलें आहे; तेव्हां तूं म्हणतेस तसें. त्यांच्या मनांत येईल तरी कसें ?

मनोरमा—( हांसून ) अहा ग वेडे ! अग, मधुकराचें कमलिनीवर जरी अत्यंत प्रेम जडलेलें असलें, तरी मालतीकडे पाहून, नवीन रमाची गोडी घेण्याविषयीं जर तो उत्कंठित झाला, तर ती घेतल्यावांचून त्याला कधीं चैन पडेल काय ?

आरण्यका—हैं आपलें उगीच. असल्या वायफळ बोलण्यांत काय अर्थ आहे ? चल तर आतां आपण जाऊं. ह्या शरदतूंतिल प्रखर उन्हांनें अधिकच संतप्त झालेल्या माझ्या शरीराचा दाह कांहीं केल्यानें वाई कमी होत नाहीं.

मनोरमा—अग लाजरे ! अशी तुझी अवस्था झाली तरी तूं आपल्या मनांतील गोष्ट चोरून ठेवतेस हें नाहीं ग वाई चांगलें.

( आरण्यका खालीं पाहूं लागते. )

मनोरमा—किती तरी वाई तूं संशयखोर ही ! असें चोरून ठेवून किती दिवस चालणार आहे ? अग, कामदेवाच्या बाणांचे तडाखे एकसारखे तुझ्या शरीरावर चालत असल्यामुळें रात्रंदिवस उसासे टाकून तूं जो अनुराग प्रकट करतेस तोच तुझ्या मनांत काय आहे ह्याची साक्ष देत नाहीं काय ? ( मनांत ) पण नको वाई, हिची थडा करण्याची ही वेळ नव्हे. तर आतां कमलिनीचीं पानें आणून हिच्या हृदयावर घालतें म्हणजे हिला कांहीं बरें वाटेल. ( असा विचार करून पुष्करणींतून नलिनीपत्रें आणून तिच्या हृदयावर ठेवते आणि म्हणते ) सखे, अशी घाबरी होऊं नको. सावध हो.

( नंतर विदूषक प्रवेश करतो. )

विदूषक—ह्या माझ्या प्रियमित्राचें प्रेम त्या आरण्यकेवर तर फारच बुवा जडलेंसें दिसतें. तिच्यासाठीं राज्यकारभार पाहण्याचें सोडून देऊन ती केव्हां भेटेल, कशी भेटेल, ह्याचाच विचार करीत तो सारा वेळ बसलेला असतो, तेव्हां ह्या नादिष्टपणाला म्हणावें तरी काय ! ( विचार करून ) ह्या वेळेस ती कोणत्या ठिकाणीं भेटेल बरें. किंवा त्या पुष्करणीवरच जाऊन



तेथें तिचा शोध करावा हें वरें. ( असें म्हणून इकडे तिकडे फिरतो. )

मनोरमा—( कानवसा घेऊन ) गडे, इकडे कोणाचीं पावलें वाजलींशीं वाटतात. चल तर आपण ह्या केळींच्या आड उभ्या राहून कोण येतें आहे तें पाहूं. ( असें म्हणून दोघी जणी केळींच्या आड होऊन पाहूं लागतात. )

आरण्यका—अग, हा तर महाराजांच्या मार्गें मार्गें जो नेहमीं फिरत असतो तोच ब्राह्मण !

मनोरमा—कोण वसंतक ! ( हर्ष पावून मनांत. ) तोच असला तर फारच चांगलें झालें.

विदूषक—( चोहोंकडे पाहून ) तर काय ही आरण्यका आपल्या नांवाप्रमाणें अरण्यांतच कोणीकडे भटकते आहे असें म्हणावें ?

मनोरमा—( किंचित् हांसून ) गडे, हा ब्राह्मण महाराजांचा परम मित्र आहे, आणि तो तुझ्याविषयीं कांहीं बोलतो आहे असें वाटतें. ह्यासाठीं त्याचें बोलणें आपण लक्ष्य लावून ऐकूं या.

( आरण्यका उत्कंठित व लज्जित होऊन ऐकते. )

विदूषक—( त्रासून ) मदनाच्या दुःसह पीडेनें व्याकुल झाल्यामुळें घाबरून जाऊन त्या राजश्रींनीं तिचा शोध करण्याविषयीं मला एकदां सांगितलें होतें, तेव्हां वासवदत्ता, पद्मावती व इतर राण्या ह्यांच्या रंगमहालांत जाऊन मीं तिचा तपास केला, पण तेथें ती न आढळतां ह्या पुष्करणीवर आढळली होती. त्याप्रमाणेंच आतांही ती एथें असेल म्हणून ह्या ठिकाणीं मी आलों आहे, पण पाहतों तों ती एथेंही नाही, तेव्हां आतां करावें तरी काय !

मनोरमा—गडे, ऐकिलेंस ना तो काय म्हणतो आहे तें ?

विदूषक—( स्मरण करून ) आणखी त्यानें मला असेंही सांगितलें आहे कीं, जर ती कोठेंच आढळली नाही, तर तिच्या करतल-स्पर्शानें द्विगुणित सुखकर आणि शीतल झालेलीं त्याच पुष्कर-णींतील कमलिनीचीं पानें घेऊन ये. पण अशीं पानें वेटीं ओळखावीं तरी कशीं ?

मनोरमा—आतां हीच संधि चांगली आहे. ( विदूषकाजवळ जाऊन त्याचा हात धरून ) वसंतका, अरे असा इकाडे ये. तें मी सगळें सांगतें.

विदूषक—( घाबरून ) सगळें सांगतेस ! कोणाला काय सांगतेस ! वासवदत्तेला ? तर मग आपण नाहीं रे बुवा कांहीं बोललों.

मनोरमा—वसंतका, असें भलतेंच काय मनांत आणतोस. अरे, तुझ्या प्रियमित्राला आरण्यकेचा जितका ध्यास लागला आहे म्हणून तूं सांगतोस त्याच्या दुष्पट ध्यास माझ्या प्रियसखीला त्याच्याविषयीं लागून राहिला आहे, समजलास. तुला खोटे वाटत असेल तर पहा ही आरण्यका एथेंच पडली आहे. ( आरण्यकेजवळ जाऊन त्याला दाखविते. )

विदूषक—( तिला पाहून हर्षानें ) एवढा वेळ इतकी खटपट केल्याचें एकदांचें सार्थक्य झालें. मनोरमे, तुझे देव भलें करो.

( आरण्यका लजित होऊन कमलिनीचीं पानें अंगावरून काढून उभी राहाते. )

मनोरमा—बाबा वसंतका, तुझ्या भेटीनेंच ह्या माझ्या प्रियसखीच्या अंगाचा दाह शांत झाला वरें. कसा म्हणशील तर पहा. तुला पाहतांक्षणींच ही नलिनीपत्रें आपल्या अंगावरून आपल्याच हातानें काढून टाकते आहे. तर हीं पत्रें तूं आतां घेऊन जा.

१ आरण्यकेविषयीचें राजाचें प्रेम वासवदत्तेस कळूं नये म्हणून हें भाषण आहे.

आरण्यका—( त्वेपानें ) चावट नाही तर ! किती तरी मेली थडा करावी. उगीचच्या उगीच कां वरें तूं मला लाजविते आहेस ?  
( तोंड कांहींसें मागें फिरविते. )

विदूषक—( खिन्न मुद्रें ) राहूं दे तीं नलिनीपत्रें. मला कशाला तीं पाहिजेत. फारच लाजाळू बुवा ही तुझी मैत्रीण. असं लाजल्यानें ह्यांचा संबंध कसा घडून येईल ?

मनोरमा—( क्षणभर विचार करून हर्षानें ) वसंतका, हें वध. इकडे ये. ( त्याच्या कानांत सांगते. ) \*—ह्या ह्याप्रमाणें करावें म्हणजे शालें.

विदूषक—वाहवा ! वाहवा ! गडे, कल्पना तर खाशी काटलीस. ( एकीकडे तोंड करून तिला सांगतो. ) तर मग तुम्ही सोंगें विंगें घेऊन तयार होतां तोंपर्यंत मीही जाऊन त्या राजश्रींना घेऊन येतों. ( असं म्हणून निघून जातो. )

मनोरमा—अग, तुझ्या ह्या रागीट स्वभावाला म्हणावें तरी काय ? ऊठ ऊठ, चल आतां लौकर. कालच्याच खेळापैकीं राहिलेला खेळ आज आपल्याला करून दाखवायचा आहे ना ? चल तर आपण नृत्यशाळेंत जाऊं. ( इकडे तिकडे फिरून पाहून ) ही पहा नृत्यशाळा. चल आपण आंत जाऊं. ( पडद्याच्या आंत पाहून ) वाहवा ! वाहवा ! एथें तर सर्व तयारी शाली आहे. वाईसाहेब मात्र यावयाच्या आहेत.

( तदनंतर वासवदत्ता, सांकृत्यायनी आणि योग्य परिवार प्रवेश करतात. )

\* वत्सराज आणि वासवदत्ता ह्यांच्या चरित्राचा नाटकप्रयोग होत असतां आरण्यकेची आणि वत्सराजाची रंगभूमीवर अकस्मात् गांठ पाडून त्यांचा गांधर्वविवाह करण्यासाठीं योजलेली मसलत मनोरमेनें विदूषकास ह्या वेळीं कळविली. ह्यासंबंधानें प्रस्तावनेंत सविस्तर हकीकत दिली आहे.

वासवदत्ता—भगवती, अहाहा ! तुमच्या ह्या नाटकाची वाखा-  
णणी करावी तितकी थोडीच ! हें महाराजांचें चरित्र आजपर्यंत  
कधीं कोणास माहित नव्हतें, असें असून तुम्हीं तें नाटक रूपानें  
इतकें हुबेहूब रचिलें आहे कीं, जणूं काय तुम्हीं तें प्रत्यक्ष पा-  
हिलेंच होतें असें वाटतें, व त्याचा हा अपूर्व प्रयोग पाहून अ-  
धिकच कौतुक वाटतें.

सांकृत्यायनी—मुली, हें केवळ मोठ्यांचा आश्रय केल्याचें फळ  
होय. ज्यामध्ये थोरांच्या चरित्राचें वर्णन केलेलें असतें तें काव्य  
जरी रुक्ष असलें तरी तें ऐकणांरांना गोडच लागतें. म्हटलें  
आहे कीं—

### १. गीति.

अत्यल्पहि वस्तूला महती महदाश्रयेचि येत असे ।

मत्तमतंगजगंडीं चर्चित भस्मास भूषणत्व दिसे ॥

वासवदत्ता—( किंचित् हांसून ) भगवती, सर्वांना आपला जांवई  
आवडत असतो हें प्रसिद्धच आहे. मग असल्या बोलण्यांत  
काय अर्थ आहे? असो, चला आपण आपलें नाटक पाहूं म्ह-  
णजे झालें.

सांकृत्यायनी—घरें तर चला. इंदीवरिके, नृत्यशाळा कोठें आहे  
ती दाखीव.

चेटी—वाईसाहेब, असें ह्या वाटेनें चलावें. ( सर्व चालूं लागतात.)

१ मोठेपणा. २ उन्मत्त हत्तीच्या गंडस्थळावर. ३ फांसलेलें. हत्तीच्या  
गंडस्थळावर शोभेकरितां भस्मलेपन करित असतात. ४ भगवती ही वृद्ध वई  
असल्यामुळें वासवदत्तेला ती आईसारखी होती, म्हणून वत्सराज तिचा  
जांवई समजावयाचा.

सांकृत्यायनी—( पुढें पाहून ) अहाहा! ह्या नृत्यशाळेची शोभा  
किती म्हणून वर्णावी!

## २. दिंड्या.

कांचनाचे जे घडुनि सज्ज केले ।  
अमिर्त रत्नें खचुनियां शोभवीले ॥  
मौक्तिकांच्या लोंबती ज्यांत माला ।  
अशा स्तंभीं ही रम्य नृत्यशाला ॥ १ ॥  
घडुनि ज्यांना अप्सरा नम्र होती ।  
अशा युवती ह्या स्थळीं क्रीडताती ॥  
सुरागारोपमं धामं हें विराजे ।  
लोचनातें पाहतां दीपवी जें ॥ २ ॥

मनोरमा } —( जवळ जाऊन ) वाईसाहेबांचा जयजयकार असो.  
आरण्यका }

वासवदत्ता —मनोरमे, अग रात्र झाली. आतां लौकर जाऊन  
सोंगांची तयारी करा.

दभयतां—ठीक आहे वाईसाहेब. ह्या आम्ही चाललों. ( असें  
म्हणून जाऊं लागतात. )

वासवदत्ता—आरण्यके, अग हेच माझ्या अंगावरचे दागिने  
वेऊन पडद्याच्या आंत जा आणि ते आपल्या अंगावर घालून  
तयार हो. ( असें म्हणून आपल्या अंगावरचीं अलंकारभूषणें  
काढून आरण्यकेला देते. ) मनोरमे, तूं देखील, नलंगिरीनें महा-

१ अगणित. २ देवांच्या गृहाप्रमाणें. ३ स्थान.

॥ वासवदत्तेचा बाप चंडमहासेन ह्याजवळ नडागिरि अथवा नलंगिरि  
ह्या नांवाचा एक हत्ती होता. वत्सराजानें वासवदत्तेचें हरण कसें केलें व  
पुढें तिच्याशीं त्याचें लग्न कसें झालें ह्याची साद्यंत हकीकत कथासरित्सा-  
गर ह्या नांवाच्या ग्रंथांत दिलेली आहे. ती एथें संक्षेपानें सांगतां म्हणजे

राजांस गांठिलें त्या वेळीं माझ्या बाबांनीं संतुष्ट होऊन त्यांना जीं आभरणें दिलीं होतीं तीं इंदीवरिकेपासून मागून घे आणि आंत जाऊन थेट महाराजांसारखी दिसशील अशा प्रकारचा वेष कर.

( मनोरमा इंदीवरिकेपासून अलंकारभूषणें घेऊन आरण्यकेसहवर्तमान निघून जाते. )

ह्या भाषणाचा संबंध वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल. उज्जयिनीचा राजा चंड-महासेन ह्याला वासवदत्ता ह्या नांवाची एक कन्या होती, ती वत्सराजास द्यावी असें त्याच्या मनांत होतें; परंतु ती गोष्ट वत्सराजा मान्य करील किंवा नाहीं ह्याविषयीं त्याला संशय होता; म्हणून वत्सराजा एके दिवशीं मृगया करीत वनांत फिरत असतां चंडमहासेनानें युक्तीनें त्याला धरून नेऊन कैदेत ठेविलें व तो गायनवादनादि कलांत प्रवीण आहे असें जाणून त्यानें वासवदत्तेला त्या कला शिकविण्याविषयीं त्यास सांगितलें. ह्याप्रमाणें वासवदत्ता आणि वत्सराज ह्यांचा नेहमीं सहवास घडूं लागल्यामुळें उभयतांचें एकमेकांवर सहजच प्रेम जडलें. इकडे वत्सराजाची कैदेतून सुटका करण्याविषयीं त्याचा प्रधान यौगंधरायण व मित्र वसंतक ह्यांच्या मसलती चालल्या होत्या. त्या कामासाठीं त्याणीं वेष बदलून युक्तीनें बंदीखान्यांत प्रवेश केला आणि तेथून पळून जाण्यासाठीं केलेली मसलत वत्सराजास कळविली. त्या मसलतीस वासवदत्ताही अनुकूल झाली. नंतर एके दिवशीं वासवदत्ता, कांचनमाला ह्या नांवाची तिची एक दासी व वसंतक ह्यांसहवर्तमान वत्सराजा युक्तीनें बंदी-खान्यांतून बाहेर निघाला तो बाहेर यौगंधरायणानें सर्व तयारी करून ठेविली-च होती, त्याप्रमाणें ते एका हत्तिणीवर बसून पळून गेले. हें वर्तमान चंड-महासेनास कळतांच त्यानें आपल्या मुलाला नलगिरि ह्या नांवाच्या हत्तीवर बसवून त्यांचा पाठलाग करण्यास पाठविलें. पुढें त्यांची गांठ पडल्यावर उभय-तांचें युद्ध होऊन वासवदत्तेच्या भावाचा पराजय झाला व तो उज्जयिनीस परत गेला. नंतर चंडमहासेनानें संतुष्ट होऊन अलंकारभूषणें देऊन वत्सराजाचा सन्मान केला आणि वासवदत्ता त्याला अर्पण केली. ह्या नलगिरीचें नांव मेघदूतांत ( पूर्वमेघ श्लोक ३४ ) आलें आहे.

इंदीवरिका—बाईसाहेब, ह्या रुजाम्यावर आपण बसावे.

वासवदत्ता—(रुजाम्याकडे हात करून) भगवति, या, तुम्ही ही एथें बसा.

( उभयतां बसतात. नंतर कंचुकीचा वेष घेऊन एकजण प्रवेश करतो. )

कंचुकी—

३. श्लोक—इंद्रवंशा.

अंतःपुरांची स्थिति नीट पाळितों । पदोपदीं मी स्वर्लनेहि टाळितों ॥  
जरेमुळें दंड करीं धरीतसें । सारी नृपाची करणी करीतसें ॥

अहो, सकल शत्रुसैन्याचा पराजय केल्यामुळें मर्हासेन हें यथार्थ नामाभिधान ज्यांस प्राप्त झालें आहे त्या महासेन महाराजांनीं मला अशी आज्ञा केली आहे कीं, अंतःपुरांत जाऊन अशी ताकीद दे कीं, उदयिक उदयनराजाचा उत्सवसमारंभ पाहण्याची आमची इच्छा आहे. ह्यासाठीं तुम्हीं सार्वींनीं आपापल्या परिजनांसहवर्तमान समारंभास शोभा येईल अशा उत्तम प्रकारानें नटून सजून मन्मथोद्यानांत गेलें पाहिजे.

सांकृत्यायनी—( कंचुकीकडे बोट करून वासवदत्तेस ) राजकन्ये, खेळ सुरू झाला बरें. आतां लक्ष्य लावून पहा.

कंचुकी—तर आतां परिजनांसहवर्तमान गेलें पाहिजे एवढें

१ पुराच्या आंतली, पक्षीं जनानखान्यांतील. २ व्यवस्था. ३ वारंवार, पक्षीं पावलोपावलीं. ४ चुक्या होऊं देणें, पक्षीं अडखळणें. ५ म्हातारपणामुळें. ६ काठी, पक्षीं शासन. ७ ह्या श्लोकांतील श्लिष्टार्थवाचक पदांनीं कंचुकीनें नृपाशीं आपलें साम्य दर्शविलें आहे. ८ महासेन हें कार्तिकस्वामीचें नांव आहे व तें वासवदत्तेच्या बापाला त्याच्या पराक्रमांमुळें प्राप्त झालें होतें. ९ वत्सराज. हें नांव पडण्याचें कारण प्रस्तावनेत सांगितलें आहे.

सांगितलें म्हणजे पुरे आहे. नटून सजून चलावें असें सांगण्याची गरजच राहिली नाही. कारण—

४. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

पायीं नूपुर वाजती, कटितटीं सिंजावहा मेखला ।

शोभा हार कुचांस देति, तशिं तीं रत्नांगदें बाहुंला ॥

कर्णीं तानवडें, करीं सुवल्यें, केशांमध्ये स्वस्तिंके ।

घालोनी परिचैरिकागण जमे एथें पहा कौतुकें ॥

खरोखरच आतां एथें काहीं करावयाचें म्हणून राहिलेंच नाही. आयतीच सर्व तयारी आहे. परंतु रीतीप्रमाणें महाराजांनीं आपली आज्ञा कळविली पाहिजे एवढ्याच साठीं त्यांनीं मला एथें पाठविलें आहे; तस्मात् तेवढी आज्ञा राजकन्येला कळवितों म्हणजे झालें. ( इकडे तिकडे फिरून पाहून ) ही पहा वासवदत्ता गंधर्वशालेंत प्रवेश करते आहे, व तिच्यामागून कांचनमाला हातांत तंबुरा घेऊन जात आहे. तर मग तिला आतां महाराजांची आज्ञा कळवितों. ( असें म्हणून इकडे तिकडे फिरतो. )

( नंतर वासवदत्तेचा वेष घेऊन आसनावर बसलेली आरण्यका, व हातांत वीणा घेऊन कांचनमाला प्रवेश करतात. )

आरण्यका—कांचनमाले, अग, गवईबुवांनीं इतका उशीर कां वरें लाविला ?

कांचनमाला—ताईसाहेब, ते येत होते तों वाटेंत कोणी एक भंग-टभाई त्यांना भेटला. त्याची बडबड ऐकून त्यांना मोठी गम्मत वाटली आणि ते तेथेंच हंसत उभे राहिले.

१ नाद करणाऱ्या. २ बाजुबंद वगैरे बाहुभूषणें. ३ गोठ, तोडे वगैरे. ४ डोक्यांतील अलंकारविशेष. ५ दासीगण. ६ संगीत शिकण्याची जागा.



आरण्यका—( टाळी वाजवून हंसत ) अग, ठीकच आहे. जशास तसा भेटला म्हणजे दोघेही रंगांत येतात. तेव्हां दोघेही भंगटच !

सांकृत्यायनी—राजकन्ये, हिचा रंग, रूप, आकार, सर्व कांहीं थेट तुझ्यासारखें दिसत आहे. तेव्हां तुझ्या सोंगाची वतावणी ही फारच नामी करील ह्यांत संशय नाही.

कंचुकी—( जवळ जाऊन ) राजकन्ये, महाराजांची तुला अशी आज्ञा आहे कीं, उदयिक वीणावादन श्रवण करावें असें आमच्या मनांत आहे, ह्यासाठीं तंबुच्याला नव्या तारा लावून त्वां तयार असावें.

आरण्यका—असें आहे तर जा, आणि गवईबुवांना लौकर इकडे पाठवून दे.

कंचुकी—बरें आहे. हा जातो आणि त्यांना पाठवून देतो. ( असें म्हणून निघून जातो. )

आरण्यका—अग कांचनमाले, तो माझा तंबुरा इकडे आण बरें. त्याच्या तारा नीट लागल्या आहेत कीं नाहीत तें मला पाहूं दे.

( कांचनमाला तंबुरा आणून देते. )

( आरण्यका मांडीवर तंबुरा घेऊन तारांची जुळवाजुळव करते. )

( नंतर वत्सराजाचा वेष घेऊन मनोरमा प्रवेश करते. )

मनोरमा—( मनांत ) महाराज अजून कां बरें येत नाहीत ? का वसंतकानें अद्यापि त्यांना कांहीं खबरच दिली नाही ? किंवा ते वाईसाहेबांना भीत तर नसतील ना ? कोण जाणे वाई काय आहे तें. इतक्यांत जर ते इथें येतील तर मोठी गम्मत होईल.

( नंतर राजा आणि वस्त्रानें सर्वांग झांकून विदूषक प्रवेश करतात. )

राजा—

५. श्लोक\*—शार्दूलविक्रीडित.

पूर्वीं जेविं तसा न आज करितो शीतांशु संताप हा ।

उष्णोच्छ्वास निघोनि होति अधरो न क्लेश तैसे महा ॥

अंगीं जाँड्य नसे, मनींहि न वसे नैराश्यं जैसें तदा ।

होते दुःख कमी मनीं उपजतां आशाहि इष्टप्रदा ॥

राजा—मित्रा, खरेंच काय रे, मनोरमा तुला म्हणाली कीं, “ज्या अर्थी माझ्या त्या आवडत्या आरप्यकेला बाईसाहेब महाराजांच्या दृष्टीस देखील पडूं देत नाहीत, त्या अर्थी उभयतांचा समागम घडून येण्याचा आतां एवढाच उपाय राहिला आहे. तो कोणता म्हणशील तर, आज रात्रीं उदयनचरित ह्या नांवाच्या नाटकाचा खेळ बाईसाहेबांच्या समोर करून दाखविण्याचा आम्हीं वेत केला आहे. त्या खेळांत आरप्यकेला बाईसाहेबांचें सोंग घ्यावयाचें, व मी महाराजांचें सोंग घेणार. परंतु महाराजांचें चरित्र शिकून सर्व तयारी करावयाची आणि मग रंगभूमीवर यावयाचें, इतकी खटपट करण्यापेक्षां आयत्या वेळेस मीं मागे सरून महाराजांनींच स्वतः त्या ठिकाणीं यावें आणि आपल्या सोंगाची वतावणी करावी म्हणजे झालें. असें केल्यानें सहजच आरप्यकेची व महाराजांची भेटाभेट होऊन त्यांना तिच्या समागमाचें सुख प्राप्त होईल.” मनोरमेनें ह्या ह्याप्रमाणें वेत केला आहे म्हणून तूं मला सांगितलेंस; पण हें खरें काय रे ?

विदूषक—खरें म्हणजे ? ह्यांत काय संशय. अरे, हातच्या कांकणाला

\* नायिकेच्या प्राप्तीविषयीं निराश असल्यामुळें पूर्वींची स्थिति व तत्प्राप्तीचा समय जवळ आला असल्यामुळें सांप्रतची स्थिति ह्या ह्या श्लोकांत दर्शविल्या आहेत. १ चंद्र २ ओंठांस. ३ पूर्वीं जसे होत होते तसे. ४ मंदपणा. ५ निराशा. ६ इच्छित फल देणारी.

आरसा कशाला पाहिजे ? जर माझ्यावर तुझा भरंवसा नसेल तर ती पहा मनोरमा तुझें सोंग घेऊन तेथें उभी आहे. तिच्या जवळ जाऊन खरें कीं खोटें तें तिलाच स्वतः विचार म्हणजे झालें.

राजा—( मनोरमेजवळ जाऊन ) मनोरमे, वसंतक मला जें सांगतो आहे तें सर्व खरें काय ग ?

मनोरमा—होय महाराज, तो सांगतो तसाच वेत आहे. ह्यासाठीं हीं अलंकारभूषणें अंगावर घालून आपण तयार असावें. ( असें म्हणून आपल्या अंगावरून अलंकारभूषणें काढून राजास देते. )

( राजा आपल्या अंगावर तीं घालतो. )

विदूषक—वाहवा ! काय हे राजे ! बेढ्याला दासीनें देखील कीं हो नाचायला लावले ! कार्यच तसें जाडें पडलें, तेव्हां न नाचून करतो काय ?

राजा—( हंसून ) मूर्खा, थडेची का रे ही वेळ ! मुकाद्यानें चित्रशाळेंत जाऊन मनोरमेसहवर्तमान आमचें हें नाटक पहात विस. चल, हो चालता.

( मनोरमा आणि विदूषक चित्रशाळेंत जातात. )

आरण्यका—कांचनमाले, अग तो तंबुरा राहूं दे अंमळ. मला तुला कांहीं थोडेंसें विचारावयाचें आहे.

राजा—आतां ही काय विचारते आहे तें आपण ऐकूं. ( असें म्हणून लक्ष्य लावून ऐकतो. )

कांचनमाला—विचारावें तार्इसाहेब, काय मनांत असेल तें.

आरण्यका—अग, खरोखरीच का बाबा असें म्हणत होते कीं, वीणा वाजवून जर वत्सराजानें मला मोहित केलें तरच त्याला मी बंधनापासून मुक्त करीन ?

राजा—( पडदा एकीकडे करून प्रवेश करतो व आनंदित होत्साता आपल्या दुपेव्याच्या पदराला गांठ मारून म्हणतो. )  
हो हो असेंच म्हणत होते ह्यांत काय संशय ? तर मग आतां—

### ६. गीति.

सपरिजनप्रद्योता विस्मित करुनी न वेळ बहु जातां ।

वीणानादानें मी मोहित करुनी हरीन तद्दुहितै ॥

कारण, यौगंधरायणानें बाहेर सर्व तयारी करून ठेविलीच आहे.

वासवदत्ता—( एकाएकीं उठून ) महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा—( मनांत ) अरे बाप रे ! हिणें मला ओळखलें वाटतें.

सांकृत्यायनी—( किंचित् हंसून ) राजकन्ये, उगीच बैस. गडबड करूं नको. अग, हे महाराज नव्हत. हें त्यांचें सोंग आहे, समजलीस ?

राजा—( हर्ष पावून मनांत म्हणतो. ) आतां बरीक माझ्या जिवांत जीव आला. भगवतीनें हिचा संशय घालविला हें ठीक केलें.

वासवदत्ता—( लजेनें किंचित् हांसून खालीं बसते. ) तर मग मनोरमाच का ही ? मला बाई वाटलें कीं हे खर्चीत महाराजच आहेत. शाबास मनोरमे, शाबास ! सोंग तर फारच नामी आणिलेंस.

सांकृत्यायनी—राजकन्ये, मनोरमेनें तुला भ्रांति पाडिली ती ठीकच पाडिली. पहा कीं—

१ एकाद्या कृत्यांत जय खास मिळवीन असें म्हणून शकूनगांठ बांधतात ती.  
२ सेवकांसहवर्तमान प्रद्योताला. एथेंही प्रद्योताच्या टिकाणीं महासेन असें पाहिजे होतें. ह्या संबधानें मार्गें ५ व्या पृष्ठावरील टीप पहा. ३ त्याची कन्या वासवदत्ता. ४ पृष्ठ ३७ वरील टीप पहा.

## ७. पद.

मनोरमेनें वत्से तुजला भ्रांतिमध्ये घातलें ।  
 सोंग वध योग्य कसें घेतलें ॥ ध्रु० ॥  
 रूप तेंच हें थेट नृपाचें, वेष तसा साजिरा ।  
 पाहतां दृष्टि तोषवी खरा ॥ १ ॥  
 मत्तद्विरदापरी तयाची गती किती चांगली ।  
 दाविते अभिनयकुशला भली ॥ २ ॥  
 स्वन गंभीर श्रवण करीं हा सांद्रैघनाचे परी ।  
 हुबेहुब तेंकृति ही आचरी ॥ ३ ॥  
 पूर्ण सत्त्वं त्या नृपवर्याचें पाहुनियां रोकडें ।  
 मन हें संशयडोहीं बुडे ॥ ४ ॥

वासवदत्ता—अग इंदीवरिके, महाराजांनीं मला वीणा वाजवा-  
 वयास शिकविलें त्या वेळेस ते बंधनांत असून त्यांच्या पायांत  
 बिड्या होत्या. ह्यासाठीं ह्या नीलकमलांच्या हारानें त्यांचे पाय  
 वडू बांधून टाक. ( असें म्हणून गळ्यांतून कमलहार काढून  
 इंदीवरिकेस देते. )

( इंदीवरिका राजाचे पाय त्या हारानें बांधून पुनः  
 वासवदत्तेजवळ येऊन वसते. )

आरण्यका—कांचनमाले, अग, सांग सांग वरें, खरेंच का बाबांनीं  
 असा पण केला आहे कीं, वीणावादन करून जर वत्सराज  
 मला मोहित करील तरच त्याची बंधनांतून सुटका होईल ?

कांचनमाला—ताईसाहेब, असें खरेंच. ह्यासाठीं तुम्हाला आतां

१ उन्मत्त हर्ताप्रमाणें. २ हावभाव करण्याच्या कामांत कुशल. ३ दाट,  
 निविड. ४ राजाची कृति ५ बल, पराक्रम, शौर्य, वीर्य इत्यादि गुण.

असें वागलें पाहिजे कीं जेणेंकरून वत्सराजाच्या तुम्ही फार आवडत्या व्हाल.

राजा—वाहवा ! खासें काम झालें. त्या वेळेस मीं आपल्या मनांत

जें इच्छिलें होतें तेंच कांचनमालेनें हिला आतां वोलून दाखविलें.

आरण्यका—असें आहे तर मी मोठ्या आदरानें तंबुरा वाजवीन.

( गाते व वाजवते. )

### ८. पद्य—ठुंबरी.

पीनपयोधर पाहुनि अंबरै, राजहंसें मनि उत्सुक होतो ॥

दयितेसह निजमानसस्थानीं, जाण्याचा अति ध्यासचि धरितो ॥

. ( विदूषक झोंप लागली असें दाखवितो. )

मनोरमा—( हातानें त्याला हालवून ) वसंतका, अरे बघ, बघ, ती

माझी प्रियमैत्रीण कशी आपल्या सांगाची वतावणी करते आहे ती.

विदूषक—( संतापून ) टवळे, तूं देखील मला निजूं देत नाहीस

का ? त्या राजश्रींच्या दृष्टीस ती आरण्यका पडली तेव्हांपासून

त्यांना आणि त्यांच्या बरोबर मला, अशी दोघांनाही अहोरात्र

झोंप कशी ती ठाऊक नाही. ह्यासाठीं मी आतां आपला एका

वाजूला जाऊन खुशाल हवी तितकी ताणतो. ( असें म्हणून

एकीकडे जाऊन निजतो. )

( आरण्यका पुनः गाऊं लागते. )

१ ह्या पद्यांतील अंकयुक्त पदें श्लिष्ट आहेत. व ह्यांत नायकाच्या मनाची स्थिति सूचित केली आहे. २ जलानें पुष्ट झालेले मेघ ज्यांत आहेत तें हें अंबराचें विशेषण. पक्षीं ज्यांतील स्तन पुष्ट आहेत असें. ३ आकाश. पक्षीं वस्त्र. ४ पक्षीविशेष, पक्षीं राजा ( नायक ). ५ प्रियस्त्री अर्थात गजहंसी. ६ मानससरोवरांतील स्वस्थानीं, पक्षीं इच्छित स्थळीं.

## ९. पद्य—ठुंबरी.

अभिनेव प्रीती उपजुनि चित्तीं, कामव्यथित मधुकरिका होते ॥  
तेणें प्रियदर्शनदयितोतें, बघण्या मानसि अति हुरहुरते ॥

राजा—( गायन ऐकून एकाएकीं आरण्यकेच्या जवळ जाऊन )  
शाबास, राजकन्ये शाबास! खूपच बहार केलीस. किती तरी  
गोड हें गायन आणि वादन ! कारण कीं—

## १०. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

दाही व्यंजनधातु पावति पहा या गायनीं व्यक्तता ।  
तैसेच द्रुत, मध्य, लंबित, असे तीन्ही लय स्पष्टता ॥  
गोपुच्छप्रमुख क्रमें करुनियां तीन्ही यती साधिले ।  
तत्वौघानुगत प्रकारहि बरे या वादनीं दाविले ॥

आरण्यका—( तंबुरा पोटाशीं धरून उभी राहून राजाकडे उत्क्रं-  
ठेनें पाहते. ) गुरुमहाराज, मी वंदन करते.

राजा—( गालांत हांसून ) जसें माझ्या मनांत आहे तसें तुझें होवो.

कांचनमाला—( आरण्यकेच्या आसनाकडे हात करून ) गुरुम-  
हाराजांनीं एथेंच बसावें.

राजा—( आसनावर वसून ) तर मग, आतां राजकन्येनें कोठें  
वसावयाचें ?

१ ह्या पद्यांत नायिकेनें आपल्या मनाची स्थिति सूचित केली आहे.  
२ नवीन, प्रथमची. ३ भ्रमरी. ४ ज्याचें दर्शन प्रिय आहे असा.  
५ दयित म्हणजे कांत अर्थांत भ्रमर. ६ ह्या श्लोकांत गायनांतील दहा  
व्यंजनधातु; द्रुत, मध्य आणि लंबित हे तीन लय; गोपुच्छादि तीन यति,  
आणि वादनाचे तत्व, ओघ आणि अनुगत असे तीन प्रकार जे सांगितले  
आहेत ते संगीतशास्त्राच्या माहितीवांचून समजावयाचे नाहींत. संगीत-  
रत्नाकर नांवाच्या ग्रंथांत ह्यांविषयीं सविस्तर खुलासा केलेला आहे असें  
म्हणतात.

कांचनमाला—( किंचित् हांसून ) गुरुमहाराज, आतांच आपण ह्या आमच्या ताईसाहेबांची गाण्यावजावण्यांत वाहवा करून त्यांस संतुष्ट केलें आहे, ह्यासाठीं आपल्या शेजारीं वसण्यास त्या योग्यच आहेत.

राजा—बसेना बापडी, आमचें काय गेलें. अर्धासैनीं वसण्यास ही खरोखरच योग्य आहे. राजकन्ये, ये एथें बैस.

( आरण्यका कांचनमालेकडे पाहते. )

कांचनमाला—( किंचित् हांसून ) ताईसाहेब, वसानात का परत्या ? वसलां म्हणून काय झालें ? तुम्ही त्यांच्या पट्टशिष्यिणीच आहां.

( आरण्यका लाजून राजाजवळ जाऊन वसते. )

वासवदत्ता—( लजित होऊन ) भगवतीनें ह्या नाटकांत हा भाग आपल्या पदरचा घातला बरें ? मी नव्हतें बाई त्या वेळेस महाराजांच्या जवळ इतकी खेटून वसलें.

राजा—राजकन्ये, तंबुरा वाजव. आणखी ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

आरण्यका—( किंचित् हांसून ) कांचनमाले, काय बरें करावें ? फार वेळ तंबुरा वाजवीत असल्यामुळें मी गडे, अगदीं थकून गेलें आहे, व माझे हातपाय अगदीं गळून गेले आहेत, म्हणून माझ्याच्यानें नाहीं बाई आतां वाजवत.

कांचनमाला—गुरुमहाराज, ताईसाहेब खरेंच अतिशय थकल्या आहेत. पहा ह्यांच्या गालांवरून वाम किती ओघळतो आहे, व ह्यांचे हात कसे कांपत आहेत ते. ह्यासाठीं त्यांना अंमळ दम खाऊं द्या म्हणजे त्या स्वस्थ होतील.



राजा—कांचनमाले, ठीकच सांगितलेंस. ( असें म्हणून आरण्य-  
केला स्वस्थ करण्यासाठीं तिचा हात धरावयास जातो. )

( आरण्यका हात मार्गे ओढून घेते. )

वासवदत्ता—( रागावून ) भगवति, हा देखील तुमचा फाजिल-  
पणाच आहे. कांचनमालेच्या अशा ह्या ढंगांनीं मी कांहीं फ-  
सावयाची नाहीं हो.

सांकृत्यायनी—( हांसून ) मुली, अग नाटक म्हटलें म्हणजे असें-  
च असावयाचें. समजलीस ?

आरण्यका—( रागावल्यासारखें करून ) कांचनमाले, चल नीघ  
एथून, हो चालती. मला नाहीं असलें आवडायचें.

कांचनमाला—( किंचित् हांसून ) मी एथें असलेली जर तुमच्या  
डोळ्यांत खुपत असेन तर ही पहा मी आपली चाललें. ( असें  
म्हणून जाऊं लागते. )

आरण्यका—( घाबरून ) कांचनमाले, अग थांब. जाऊं नको. हा  
पहा मीं आपला हात ह्यांना धरूं दिला. आतां झालें ना ?

राजा—( आरण्यकेचा हात आपल्या हातांत धरून )—

११. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

मानावी जरि ही सरोजकलिका, शंका मनीं उद्भवे ।

प्रालेयस्थगिताहि शीत इतुकी व्हावी न हें संभवे ॥

आल्हादित्वं हिच्या न अंगि वसतें, झालें तरी हें कसें ? ।

आहे युक्तचि कीं निशासमयिं या वीतातर्पां ही असे ॥

१ कमलाची कळी. २ हिमानें आच्छादलेली. ३ आनंद देण्याचा गुण.  
४ सूर्यप्रकाशग्रहित.

मानूं पांचहि हे नखेन्दु करिती स्रावा हिमाच्या जरी ।

मिथ्या तें, असतें खरें तरि कसें दाहित्व तो<sup>३</sup> स्वीकरी ॥

नोहे स्वेदें सुधाच केवळ खरी ही ओघळे निर्मला ।

आलें स्पृष्ट कळोनि संप्रति नसे काहींच शंका मला ॥ २ ॥

आणखीही—

### १२. गीति.

कोमलविद्रुमपल्लवशोभाहरणीं सदैव जो जागां ।

त्या स्वकरें त्वां माझ्या हृदयीं या स्थापिलें असे रागा ॥ ३ ॥

आरण्यका—( काहीं विशेष प्रकारचें स्पर्शज्ञान झालेंसें दाखवून )

अग बाई ! ह्या मनोरमेच्या हाताचा मला स्पर्श होताक्षणींच

माझ्या अंगांत बाई कसेसेंच व्हावयास लागलें.

वासवदत्ता—( एकाएकीं उभी राहून ) भगवति, तुम्ही आपल्या

वसा खुशाल पहात. असलें भलभलते खोटसाळपणाचे प्रकार

माझ्याच्यानें आतां नाहीं पाहवत. मला ते पाहून लाज वाटते.

सांकृत्यायनी—राजक्रान्ये, ह्याला गांधर्वविवाह म्हणतात, व तो धर्म-

शास्त्रविहितच आहे. तेव्हां एथें लाजायला कशाला पाहिजे ?

त्यांतून हें तर बोलूनचालून नाटक आहे; तेव्हां अशा ठिकाणीं

रसभंग करून उठून जाणें हें चांगलें नव्हे.

( वासवदत्ता मार्गे वळून जाऊं लागते. )

इंदीवरिका—( तिच्याकडे पाहून ) बाईसाहेब, वसंतक चित्रशा-

ळेच्या दरवाज्यांत खुशाल झोंप घेत पडला आहे.

१ पांच बोटांचीं नखें हेच कोणी इंदु म्हणजे चंद्र. २ दाह करण्याचा धर्म.  
३ चंद्र सामान्यत्वेकरून. ४ ग्राम. ५ अमृत. ६ पोंवळ्यांचा वेल. ७. दक्ष,  
तयार. ८ याचा संबंध रागाकडे. ९ प्रीतीला.

वासवदत्ता—( निरखून पाहून ) खरेंच, हा वसंतकच एथें निजला आहे. ( विचार करून ) तेव्हां महाराजही एथेंच कोठें तरी असतील ह्यांत संशय नाही. ह्यासाठीं अगोदर ह्याला जागें करून विचारून पाहते. ( असें म्हणून त्याला जागें करते. )

विदूषक—(झोंपेच्या गुंगीतच उठून एकाएकीं वर पाहून ) मनोरमे, महाराज नाटकांतलें आपलें काम आटपून आले काय ग ? का अजून त्यांचा खेळ चाललाच आहे ?

वासवदत्ता—( खिन्न होऊन ) काय ! एकून महाराजांचें सोंग आणणारे स्वतः महाराजच ! वाहवा ! तर मग मनोरमा कोठें गेली ?

विदूषक—ही पहा चित्रशाळेंत बसली आहे.

मनोरमा—( भयभीत होऊन मनांत ) कसा वाई वाईसाहेबांच्या मनांत भलताच संशय आला, आणि कुठून त्यांना ह्या वेडगळ भटुरग्याला मी कोठें आहे म्हणून विचारण्याची बुद्धि झाली कोण जाणे. बरें, ह्याणें तरी मुकाट्यानें रहावयाचें होतें, पण तसें न करतां मेल्यानें नाहीं नाहीं तें सांगून सगळा घोंटाळा करून टाकिला.

वासवदत्ता—( रागानें हांसत हांसत ) शाबास ! मनोरमे, शाबास ! फारच चांगला तूं खेळ करून दाखविलास !

मनोरमा—( भयानें कांपत कांपत पायां पडून ) वाईसाहेब, खरेंच सांगतें, माझा कांहीं ह्यांत अपराध नाही. ह्या गुलामानें तीं अलंकारभूषणें माझ्यापासून बळजबरीनें हिसकावून घेतलीं आणि दारांत उभें राहून मला अडवून धरिलें. तेव्हां निरुपाय होऊन मी मोठ्यानें रडूं लागलें; पण ह्या मेल्यानें फारच मोठी

आरडाओरड केली, त्यामुळे माझे रडणें कोणालाही ऐकूं गेलें  
नाहीं; तेव्हां ह्यांत माझ्याकडे काय बरें दोष ?

वासवदत्ता—अग, ऊठ ऊठ. माझ्या आतां सगळें ध्यानांत आलें.  
ह्या आरण्यकेच्या नाटकांतील सूत्रधार हा वसंतकच खचीत  
ह्यांत संशय नाही.

विदूषक—वाईसाहेब, आपणच मनांत विचार करून पहा. कोठें  
आरण्यका आणि कोठें वसंतक. कः केन संबंधः.

वासवदत्ता—मनोरमे, पहातेस काय ? बांध ह्याच्या मुसक्या,  
आणि चल मजबरोबर ह्याला घेऊन. पहातें आतां ह्याचा त-  
माशा कंसा काय आहे तो.

मनोरमा—( आपल्याशीं ) आतां बरीक वाई माझा जीव ठिका-  
णीं आला. ( विदूषकाचे हात बांधून मोठ्यानें ) गुलामा, भोग  
आतां आपल्या कर्माचें फळ.

वासवदत्ता—( लगबगीनें राजाजवळ जाऊन ) महाराज, इडा-  
पिडा टळो आणि अमंगळ पळो. ( असें म्हणून पायांस बांध-  
लेला नीलकमलांचा हार सोडते, आणि कपटानें किंचित् हांसून  
म्हणते. ) महाराज, मनोरमा असें समजून ह्या हारानें आपलें  
पाय बांधिले होते ह्याची क्षमा असावी.

( आरण्यका भीतीनें मागे सरून उभी राहते. )

राजा—( एकाएकीं उभा राहतो आणि विदूषक व मनोरमा ह्यांस  
पाहून मनांत म्हणतो. ) अरेरे ! हिणें मला ओळखलें. आतां  
कसें करावें. ( लाजल्यासारखें करतो. )

सांकृत्यायनी—( सर्वांकडे पाहून किंचित् हांसून ) हें नाटक अ-

सैं भलल्याच थरांवर कसें वरें गेलें ! आमच्यासारख्यांची आतां  
एथें राहण्याची सोय नाहीं. ( असें म्हणून निघून जाते. )

राजा—( आपल्याशीं ) ही रागाची तऱ्हा आजपर्यंत आपण  
कधींच बुवा पाहिली नव्हती. अशा प्रसंगीं हिची समजूत  
करण्याचा कांहींच उपाय मला सुचत नाहीं. ( विचार करून ) वरें  
असें करून तर पहावें. ( मोठ्यानें ) प्रिये, पुरे आतां हा राग.

वासवदत्ता—महाराज, कुणाला आला आहे राग ?

राजा—प्रिये, तुला राग आला नाहीं असें कसें म्हणावें ? कारण  
पहा कीं—

### १३. साक्या.

स्निग्धालोचन असोनि आली लाली तव नयनांला ।

मधुर गिरा ही पावतसे तैव पदोपदीं स्खलनांला ॥

देवि न कोपावें । प्रसन्न मजवरि व्हावें ॥ १ ॥

श्वास जपुनि तूं सोडिशि तरि तत्प्रमाण कुचकंपानें ।

व्यक्तचि होउनि कोप प्रकटे, रोधिशि<sup>१</sup> जरि यत्नानें ॥

देवि न कोपावें । प्रसन्न मजवरि व्हावें ॥ २ ॥

( पायां पडून कृपा कर, कृपा कर असें म्हणतो. )

वासवदत्ता—आरण्यके, अग तूं रागावलीस असें पाहून “ प्रिये  
कृपा कर, कृपा कर ” असें म्हणत महाराज तुझी मनधरणी  
करीत आहेत ती नाहीं का तुला दिसत. ऊठ तर. बसलीस कां ?  
त्यांच्याजवळ जाशील कीं नाहीं ? ( असें म्हणून तिला ओढूं लागते. )

आरण्यका—( कावरीवावरी होऊन ) वाईसाहेब, खरोखरच तुम्ही  
काय म्हणतां त्याचा मला कांहींच उमज पडत नाहीं.

१ स्नेहयुक्त पाहणें. २ भाषण. ३. तुझी. त्याचा संबंध गिरेकडे. ४ अडखळणें.  
५ उघड. ६ आंवरून धरशी.

वासवदत्ता—आरण्यके, तुला कांहीं उमज पडत नाही काय ?  
चिंता नाही. मी तो तुला पाहून देते. इंदीवरिके, पहातेस काय ?  
धर हिला.

विदूषक—बाईसाहेब, आज कौमुदीमहोत्सवाच्या वेळेस तुमच्या  
मनाला कांहीं करमणूक करावी एवढ्यासाठींच महाराजांनीं हें  
नाटक केले. ह्यामुळे तुम्हाला एवढें रागवायला नको.

वासवदत्ता—मेल्यांनो, हा तुमचा चटोरपणा पाहून मला आतां लो-  
कांत तोंड दाखवायला लाज वाटते.

राजा—प्रिये, असें भलतेंच मनांत कां वरें आणतेस ? पहा कीं—

### १४. साक्या.

भ्रूभंगींनीं वृथा कलंकी ललाटशशि कां करिशी ।

वाताकम्पितबंधुकसमर्ता स्फुरदधरार्ते देशी ॥

विकल्प न करावा । प्रसाद हा मज द्यावा ॥ १ ॥

कंपितकुचभारें बहु होती क्लेश तुझ्या कटिला गे ।

रंजविण्या तुज हें म्यां केले, नको भरूं मज रागें ॥

विकल्प न करावा । प्रसाद हा मज द्यावा ॥ २ ॥

प्रिये, कृपा कर, कृपा कर. ( असें म्हणून तिच्या पायां पडतो. )

वासवदत्ता—इंदीवरिके, अग, संपले हो एकदाचें हें नाटक. चल  
तर आपण आतां आंत जाऊं. ( असें म्हणून निघून जाते. )

राजा—( तिजकडे पाहून ) अरेरे ! मला क्षमा केल्यावांचूनच शे-  
वटीं ही निघून गेली ना !

१ रागानें भोंवया वर चढविल्यामुळे कपाळास पडलेल्या आंघ्यांनीं.  
२ ललाट म्ह० कपाळ हाच कोणी शशी म्ह० चंद्र. ३ वाच्यानें कांपलेल्या.  
४ बंधुकपुष्पाचें सादृश्य. ह्या पुष्पाचा रंग तांबडा असतो. ५ स्फुरण पा-  
वणारा ओंठ. ६ भलती कल्पना.

## १५. लावणी.

( “जाउं नका रे विषयाटविची” ह्या चालीवर. )

स्वेदांबूचे कण उद्धवुनी भ्रूभंगांवरते ।

भीषणतर हें कोपानें मुख एक मला दिसतें ॥ १ ॥

त्रैस्त दुंजें यन्नेत्रसैरोजीं चंचलता भरली ।

उडैत मृगीच्या लोलदृष्टितुनि वाटे जणुं हरिली ॥ २ ॥

मुख देवीचें<sup>१</sup> वघतां ऐसें मन हें घाबरतें ।

प्रियास्य पाहुनि उत्कंठेनें अति चंचल होतें ॥ ३ ॥

यापरि पाहुनि मुखद्वयातें भीतोत्सुक झालों ।

काय करूं मी न सुचे कांहीं, संकटांत पडलों ॥०४ ॥

तस्मात् आतां शयनगृहांत जाऊन प्रियेचें समाधान करण्याचा  
कांहीं उपाय करावा हें बरें.

( सर्व निघून जातात. )

हें गर्भनाटक झालें.

तिसरा अंक समाप्त.

---

१ घामाच्या पाण्याचे. २ फार भयंकर. ३ वासवदत्तेचें. ४ त्रास-  
लेलें. ५ आरण्याकेचें. ६ ज्याच्या नेत्रकमलांत. ७ पळत, जाणारी. ८ हरिणी.  
९ चंचल नेत्रांतून. १० वासवदत्तेचें. ११ प्रिया जी आरण्याका तिचें आस्य म्हणजे  
मुख. १२ क्रमानें भयभीत आणि उत्कंठित.

## अंक चवथा.

( ल्यानंतर मनोरमा प्रवेश करते. )

मनोरमा—( खिन्न होऊन ) अरेरे ! इतके दिवसपर्यंत कोंडून ठेविलेल्या त्या त्रिचान्या प्रियसखी आरण्यकेची बाईसाहेबांना अजून दया येत नाही, तेव्हां ह्या त्यांच्या रागीटपणाला म्हणावें तरी काय ! ( डोळ्यांस पाणी आणून ) गरीब त्रिचारी ! काय करील ? आपल्याला कोंडून ठेविल्याचें तिला फारसें वाईट वाटत नाही; पण महाराजांच्या भेटीची आतां आशा उरली नाही, ह्यामुळे ती फारच कष्टी झाली आहे. तिला बाई इतकें कांहीं दुःख झालें आहे कीं, आज ती आपला जीव देखील द्यावयाला तयार झाली होती, पण कशी तरी समजूत करून मोठ्या कष्टानें मीं तिचें निवारण केलें. महाराजांना जाऊन हें वर्तमान कळव म्हणून वसंतकाला सांगून मी आलें हेंही बरें झालें.

( नंतर कांचनमाला प्रवेश करते. )

कांचनमाला—भगवती सांकृत्यायनीबाईंचा शोध करकळून मी दमलें, पण बाई कोठेंच त्या आढळत नाहींत, तेव्हां आतां त्यांना शोधावें तरी कुठें ? ( पुढें पाहून ) बरें, ह्या मनोरमेला तरी विचारून वधावें. ( जवळ जाऊन ) मनोरमे, अग, तुला आहेत का ठाऊक भगवती सांकृत्यायनीबाई कोठें आहेत त्या ?

मनोरमा—( तिच्याकडे पाहून डोळे पुसून ) कांचनमाले, अग, आहेत हो ठाऊक. काय तुला त्यांच्याशीं करावयाचें आहे ?

कांचनमाला—मनोरमे, आज किंनई अंगारवती राणीसाहेबांकडून

१ वासवदत्तेची आई. चंडमहासेनाचें इच्याशीं लग्न झालें ती चमत्कारिक कथा कथासरित्सागरांत सविस्तर दिलेली आहे.



एक पत्र आलें आहे, तें वाईसाहेबांनीं वाचतांक्षणींच त्यांचे डोळे अगदीं भरून आले, आणि फारच वाई त्या कष्टी झाल्या-  
च्यागत दिसल्या, ह्यासाठीं त्यांच्या जिवाला कांहीं करमणूक  
करावी म्हणून सांकृत्यायनीवाईचा मी शोध करतें आहे.

मनोरमा—अग वाई ! असें त्या पत्रांत लिहिलें आहे तरी काय ?

कांचनमाला—त्यांत अंगारवतीराणीनें वाईसाहेबांना असें लि-  
हिलें आहे कीं, अग वासवदत्ते, जी माझी वहीण ती तुला आ-  
ईसारखी, आणि तिचा नवरा जो दृढवर्मा, तो तुला बापाप्र-  
माणें आहे, हें तुला सांगावयाला पाहिजे असें नाही. त्याला  
त्या मेल्या कालिगानें धरून नेऊन कैदेत ठेविलें, ह्या गोष्टीला  
एक वर्ष होऊन गेलें. तेव्हां असली ही दुःखकारक बातमी  
कानावर आली असतांही तुझ्या नवऱ्यानें जवळ असून व अं-  
गांत सामर्थ्य असून असें निमूटपणें वसावें हें त्याला कांहीं शो-  
भत नाही.

मनोरमा—अग कांचनमाले, हें वर्तमान वाईसाहेबांना कोणीही  
कळवूं नये असें महाराजांनीं वजावून सांगितलें होतें ना ? मग  
असें असून तें पत्र त्यांना वाचून दाखविलें तरी कुणी ?

कांचनमाला—मी तें वाचून मुकाट्यानें राहिलें असें पाहून  
माझ्या हातांतून वाईसाहेबांनीं तें हिसकून घेतलें आणि स्वतः  
आपणच वाचून पाहिलें.

मनोरमा—असें आहे तर तूं आतां जा लौकर. त्या पहा वाई-  
साहेब सांकृत्यायनीवाईबरोबरच हस्तिदंती सजांत गोष्टी बो-  
लत बसल्या आहेत.

कांचनमाला—खरेंच का ? तर मी आतां तिकडेसच जातें. ( असें  
म्हणून निघून जाते. )

मनोरमा—आरण्यकेकडून आल्याला मला वाई पुष्कळ वेळ झाला. त्या बापडीच्या दुःखाला तर पारावारच नाही. न जाणों, ती आपल्या जिवाला कांहीं भलतेंसलतें करून घेईल, ह्यासाठीं मी आतां तिच्याकडेसच जातें. ( असें म्हणून निघून जाते. )

( हा प्रवेशक झाला. )

( तदनंतर खिन्न होऊन आसनावर बसलेली वासवदत्ता आणि सांकृत्यायनी योग्य परिवारासह प्रवेश करतात. )

सांकृत्यायनी—राजकन्ये, असें खिन्न होऊन बसण्याचें कांहीं कारण नाही. वत्सराजा असा कांहीं निष्काळजी नाही हो. अग, तुझ्या मावशीच्या नवऱ्याची अशी अवस्था झालेली ऐकून तो असा स्वस्थ बसेल का ?

वासवदत्ता—( डोळ्यांस पाणी आणून ) भगवति, तुम्ही किंनई अगदीं भोळ्या आहां. अहो, ज्यांना माझीच मुळीं गरज नाही ते माझ्या नातलगांची तरी काळजी कशाला बाळगतील ? आतां आईनें मला असें लिहिलें तें ठीकच आहे; कारण वासवदत्ता आतां पहिली ती नव्हे हें तिला अजून कोठें ठाऊक झालें आहे ? आणि तुम्हीं तर आरण्यकेविषयींचे हे सगळे खेळ प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलेच आहेत. असें असून तुम्हीच असें बोलतां, ह्याचें मला मोठें नवल वाटतें.

सांकृत्यायनी—अग, मीं डोळ्यांनीं सगळें पाहिलें आहे म्हणूनच असें बोलतें हो. खरें पुसशील तर, कौमुदीमहोत्सवाच्या वेळेस तुझा कांहीं विनोद करावा आणि तुला हंसवावें म्हणून महाराजांनीं तसें केलें.

वासवदत्ता—भगवति, मला हंसविषयाकरितां नव्हे, तर जनांत

माझे हंसें व्हावें ह्यासाठीं हा सगळा खटाटोप केला एवढें बरीक खरें; पण अशा ह्या विनोदानें माझा इतका पाणउतारा झाला आहे कीं, त्यामुळें तुमच्यापुढें उभें राहायला देखील मला लाज वाटते. तेव्हां आतां त्या गोष्टीचा उच्चार पुनः पुनः कशाला पाहिजे ? ( असें म्हणून रडूं लागते. )

सांकृत्यायनी—राजकन्ये, उगी. रडूं नको. महाराज तशा प्रकारचे नाहीत वरें. ( वर पाहून ) पण इतकें कशाला. हे पहा तेच स्वतः इकडे येत आहेत, व तेच आतां तुझी समजूत करतील.

वासवदत्ता—भगवति, ह्या आपल्या तुमच्या मनांतल्या कल्पना आहेत. त्यांना माझी मुळींच गरज नाही हें मी तुम्हाला मघांच नाही का सांगितलें ?

( नंतर राजा आणि विदूषक प्रवेश करतात. )

राजा—गड्या, प्रियेची मुक्तता करण्यासाठीं आतां काय वरें इलाज करावा ?

विदूषक—मित्रा, तूं कांहीं काळजी करूं नको. मी तुला सांगतो काय इलाज करावा तो.

राजा—( हर्ष पावून ) गड्या, लौकर सांग काय इलाज आहे तो.

विदूषक—मित्रा, तूं पुष्कळ लढाया मारून आपल्या बाहुबलाचा प्रभाव गाजविला आहेस, आणि तुझ्या जवळ हत्ती, घोडे, पायदळ, अशी मोठी जंगी फौजही तयार आहे. तेव्हां हें सगळें सैन्याचें लटांवर वरोवर घेऊन एकदम त्या अन्तःपुरावर स्वारी कर, आणि त्याची दाणादाण करून टाकून आरण्याकेला सोडवून आण म्हणजे झालें !

राजा—गड्या, भलतेंच नाही तर. असें कसें करतां येईल ?

विदूषक—कां वरें भलतेंच ? ह्यांत काय कठिण आहे ? अरे,

त्या जनानखान्यांत कुवड्या, खुज्या व थेरड्या रखवालदारांशि-  
वाय आणि त्या म्हातारड्या कंचुकीशिवाय दुसरें कोणीही मनुष्य  
नाहीं, हें तुला ठाऊक नाहीं काय ?

राजा—( धिक्कार करून ) हा बेड्या मूर्खा! काय हें भलतेंच  
बडबडतो आहेस ? अरे तुला खचीत सांगतो, वासवदत्तेची  
कृपा संपादन केल्यावांचून आरण्यकेच्या सुटकेचें नांवच ध्या-  
वयाला नको. तर मग सांग वरें कोणत्या उपायानें वासवद-  
त्तेला खुष करावें ?

विदूषक—अहो राव, असें आहे तर मग आतां सांगतो असें करा.  
एक महिनापर्यंत खडखडीत उपोषणें करून कसा तरी जीव  
मुठींत धरून वसा, म्हणजे ती चंडिका एकदांची प्रसन्न होईल ?

राजा—( खदखदां हांसून ) पुरे आतां थडा. तिला खुष कसें  
करावें तें अगोदर सांग. वरें असें करून पाहूं का ?

१. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

धैर्ये आडबुनी हंसोनि सखिला देऊं दृढालिंगना ।

किंवा मिष्ट वचें नियोजुन करूं तत्प्रेमसंपादना ॥

किंवा जोडुनि हस्त, मस्तक तिच्या ठेवूं पदाब्जांवरी ।

३नेणें सत्य करूं प्रसन्न तिजला कोण्या उपायें तरी ॥

तर मग चल आतां आपण तिच्याकडेसच जाऊं.

विदूषक—अहो महाराज, तुम्हाला गरज असेल तर खुशाल तुम्ही  
जा, त्या चंडिकेनें मला बांधून कोणून ठेविलें होतें त्यांतून नु-  
क्ताच मोठ्या प्रयासानें मोकळा होऊन मी आलों आहे. तेव्हां  
आतां मी नाहीं तिच्याकडे येणार.

राजा—( मोठ्यानें हांसून त्याचा गळा हातानें धरून जोरानें

१ भाषणें. २ योजना करून, अर्थात बोलून. ३ न जाणें, मी जाणत नाहीं.

त्याला मार्गे फिरवितो. ) चल चल, वेडा नाही तर. (मार्गे वळून पाहून ) अरे, ही पहा वासवदत्ता हस्तिदंती सजाच्या मध्यभागी वसली आहे. तर मग चल आपण तिच्या जवळ जाऊं. ( लज्जित होऊन तिच्या जवळ जातो. )

( वासवदत्ता खिन्न होतसाती उठून उभी राहते. )

राजा—

२. श्लोक—वसंततिलका.

कां संभ्रमे लज्जिषि तूं निज आसनातें. ।

उत्थापनोचित न हौं जन तैन्वि तूतें ॥

दृष्टिप्रसादवश हा असुनी तयाशी ।

कां गे वृथा, करुनि आदर, लाजवीशी ॥

वासवदत्ता—( राजाच्या मुखाकडे निरखून पाहून ) महाराज,

एकून तुम्हाला ह्या गोष्टीची लाज वाटते तर मग ?

राजा—प्रिये, हें काय विचारतेस ? प्रत्यक्ष अपराधी असूनही ज्या

अर्थी तुला प्रसन्न करण्याविषयीं मी इतका प्रयत्न करित आहे

त्या अर्थीं मी निर्लज्ज तर खराच.

सांकृत्यायनी—( आसनाकडे बोट करून ) महाराज, ही विछाय

यत घातली आहे हिजवर आपण वसावें.

राजा—( विछायतीकडे बोट करून ) प्रिये, तूही एथें बैस.

( वासवदत्ता भुईवर वसते. )

राजा—अरेरे ! ही तर भुईवर वसली. तर मग मीही आपला एथेंच

१ गडबडीनें. २ उत्थापन देण्यास योग्य. ३ हा जन म्हणजे मी. ४ कृशांगी. हें संबोधन. ५ केवळ कृपादृष्टीनें पाहिलें असतां वश होणारा. ६ हें क्रियाविशेषण, लाजवीशी ह्या क्रियापदाचें. ७ हा शब्द वासवदत्तेकडेही विनोदानें लागावा अशा खुत्रीनें योजिला आहे.

बसतों. ( असें म्हणून भुईवर तिच्या जवळ बसून हात जोडून.)  
प्रिये, कृपा कर, कृपा कर. मी तुझी इतकी पायधरणी करीत अ-  
सतांही मजवर रागाचा एवढा गहजब्र कां बरें करीत आहेस ?

३. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

भ्रूभंगां करिशी न तूं, सतत मे मुग्धेक्षणे स्फुंदशी ।  
नाहीं या अधरीं तुझ्या स्फुरणही श्वासा बहू टाकिशी ॥  
मौनातें धरुनी नतास्ये बसशी ध्यानस्थ मे सुंदरी ।  
पीडा हा तव गुप्त कोप मज दे गूढ प्रहारापरी ॥

प्रिये, कृपा कर, कृपा कर. ( असें म्हणून तिच्या पायां पडतो.)  
वासवदत्ता,—महाराज, तुम्ही तर आपले सुखांत अगदीं गर्क झालां  
आहां. मग ह्या हंतभाग्येच्या दुःखावर कां बरें उगीच डाग देतां ?  
आपण उठावें. एथें कोण रागावलें आहे ? कोणी नाही हो.

सांकृत्यायनी—महाराज, आपण उठावें. असें करून काय व्हाव-  
याचें आहे ? हिला दुःख होण्याचें कारण कांहीं निराळेंच आहे.  
राजा—( घाबरून ) भगवति, असें कोणतें बरें तें कारण ?

( सांकृत्यायनी कारण कानांत सांगते. )

राजा—(हांसून) हातू तिच्या ! एवढेंच का ? एवढेंच असेल तर असें  
खिन्न होऊन बसण्याचें कांहीं कारण नाही. मलाही तें वर्तमान  
समजलें आहे, व त्याविषयींच्या तजविजीस मी लागलोंच आहे.  
तें कार्य तडीस नेऊन मग हिला कळवावें म्हणजे ही खुष होईल  
म्हणून मी अगोदर बोललों नाहीं. नाहीं तर दृढवर्म्याचे इतके  
हाल होत आहेत हें ऐकून मी स्वस्थ बसलों असतों का ? असो.

१ जिचें पाहणें मनोहर आहे ती. हें संबोधन. २ तोंड खालीं घात-  
लेली अशी.

त्याच्या कडची बातमी आल्याला बरेच दिवस झाले. तेथें तर असा प्रकार घडून आला आहे कीं—

#### ४. श्लोक—पृथ्वी छंद.

असे प्रमुख जीमधें विजयसेन सेनापती ।  
अशी स्वपृतना करी विहते त्या कालिंगाप्रती ॥  
बहिःस्थैल अधिष्ठुनी पिटुनि दुर्गि त्या लाविलें ।  
अनाथ ! न तटाविना यदवना कुणी राहिलें ॥

अशा अवस्थेंत—

#### ५. श्लोक—मदिरा वृत्त.

प्रत्यहिं यापरि वीरविर्मर्दन पाहुन मंद कालिंग विचारा ।  
घाबरला, नर-कुंजर-घोटक-संघं मरे जंव संगीरिं सारा ॥  
दुर्ग विदारुनि आंत शिरे मम सैन्य करी अति विव्हल ज्याला ।  
हस्तंग वा हत आज उद्यां तुम्हि भाग्यवती परिसौल तयार्ली ॥

सांकृत्यायनी—राजकन्ये, ऐकिलेंस ना हें? अग, पहिल्यानेंच नाहीं का मीं तुला सांगितलें कीं, अशा वेळेस कांहीं तरी तजवीज केल्यावांचून महाराज कधीं स्वस्थ वसावयाचे नाहींत म्हणून ?

वासवदत्ता—असें असेल तर माझ्या मनासारखें झालें हो.

१ आमची सेना. २ चोहोंकडून अडवलेला असा. ३ बाहेरचा प्रदेश. ४ व्यापून. ५ किल्ल्यांत. ६ दीन, बापुडा. ( उद्गारवाचक ). ७ ज्याच्या संरक्षणास. ८ वीरांचा होत चाललेला नाश. ९ ज्याचें धैर्य खचलें आहे असा. १० पायदळ, हत्ती व घोडे ह्यांचा समुदाय. ११ युद्धांत. १२ हस्तगत, जिवंत हातीं लागलेला. १३ ठार मारलेला. १४ अहो भगवति ( संबोधन ). मात्रागण जमण्याकरितां भगवतीबद्दल भाग्यवती हा समानार्थी शब्द योजिला आहे. १५ ऐकाल. १६ कालिंगाला.

( इतक्यांत प्रतीहारी प्रवेश करते. )

प्रतीहारी—महाराजांचा जयजयकार असो. महाराज, आपले विजयसेन सेनापति दृढवर्ममहाराजांच्या कंचुकीसहवर्तमान बाहेर दारापाशीं उभे आहेत. हर्षानें त्यांचे नेत्र अत्यंत प्रफुल्लित दिसताहेत, ह्यावरून महाराजांस कांहीं तरी आनंदाचें वर्तमान कळविण्याच्या हेतूनें ते आले असावे असें वाटतें.

वासवदत्ता—( किंचित् हांसून ) भगवति, ऐकिलेंत ना हें? महाराजांनीं माझ्या मनासारखें खचीत केलें असा माझा तर्क धांवतो.

सांकृत्यायनी—महाराजांचा पक्ष घेऊन भांडणारी मी ना ? मी नाहीं आतां कांहीं बोलावयाची.

राजा—त्या उभयतांना लौकर आंत घेऊन ये.

प्रतीहारी—आज्ञा महाराज. ( असें म्हणून निघून जाते. )

( नंतर पूर्वोक्त विजयसेन आणि कंचुकी प्रवेश करतात. )

विजयसेन—अहो कंचुकी, आज महाराजांच्या चरणांचें दर्शन व्हावयाचें आहे, ह्यामुळें खरोखरच माझ्या मनाला अनुपम आणि विलक्षण असें कांहीं सुख होत आहे.

कंचुकी—खरोखर असें व्हावयाचेंच. कारण—

### ६. गीति.

केव्हांही स्वामीतें पाहुनि सेवकजनांस सुख होतें ॥

मग अरि जिंकुनि झाल्या कृतकार्यां कासया न व्हावें तें ॥

उभयतां—( राजाजवळ जाऊन ) महाराजांचा जयजयकार असो.

( राजा उभयतांनाही आलिंगन देतो. )

कंचुकी—महाराज, आपलें भाग्य थोर आहे. कसें म्हणाल तर—

१. ज्यांणीं कामगिरी बजाविली आहे ते.



## ७. गीति.

स्वपदीं स्थापित केलें अस्मत्स्वामीस विजयसेनानें ॥

मारुनि कालिंगहतकां, नृपकार्या साधिलें असे लानें ॥

वासवदत्ता—अहो भगवति, हा कंचुकी कोण तो तुम्हीं ओळखलात का ?

सांकृत्यायनी—मुली, मी कसा नाहीं ओळखणार ? अग, तुझ्या आईनें ज्याच्याबरोबर तुला पत्र धाडलें होतें तोच हा बरें ?

राजा—वाहवा ! खासें झालें. विजयसेनानें आज मोठीच कामगिरी बजाविली.

( विजयसेन राजाच्या पायांवर मस्तक ठेवितो. )

राजा—प्रिये, तुझें नशीब थोर आहे. दृढवर्म्याला त्याचें राज्य पुनः मिळालें बरें.

वासवदत्ता—( हर्षानें ) माझ्यावर आपण ही मोठीच कृपा केली.

विदूषक—अशा प्रकारचा अभ्युदय झाला असतां ह्या राजगृहांत आतां इतक्या गोष्टी झाल्याच पाहिजेत. ( वीणा वाजवीत राजाकडे बोट करून ) पहिल्यानें गुरुपूर्वा. ( आपलें यज्ञोपवीत हातांत धरून ) नंतर ब्राह्मणाचा सत्कार. ( आरण्यकेविषयीं सूचना करून ) आणि मग सरते शेवटीं बंधनापासून सर्व अपराध्यांची मुक्तता.

१ अथम असा जो कालिंग त्याला. २ मूळ नाटिकेंत ह्या ठिकाणीं “ मातृ-ध्वसा ” म्हणजे मावशी असें आहे; परंतु वास्तविक पाहतां पत्र वासवदत्तेच्या आईकडून आलें होतें असें मागे ५५ व्या पृष्ठावरील कांचनमालेच्या भाषणावरून उघड दिसतें; ह्यामुळे एथें हा कवीकडे विसंगतपणाचा दोष येतो. ३ भाग्योदय, आनंदाचा दिवस. ४, ५ आणि ६ ह्या शब्दांनीं विदूषकानें, राजाचें आरण्यकेबरोबर लग्न, स्वताला कांहीं इनाम, आणि आरण्यकेची बंधनापासून मुक्तता, ह्या तीन गोष्टी झाल्या पाहिजेत असें मोठ्या खुर्शीनें सुचविलें आहे.

राजा—( वासवदत्तेच्या नकळत चुटकी वाजवून ) शाबास, गड्या प्रसंगोचित खासें बोललास.

विदूषक—बाईसाहेब, कसें काय ? तुम्ही ह्या वेळेस कांहीं हुकूम-विक्रम करित नाहीं का ?

वासवदत्ता—( सांकृत्यायनीकडे पाहून किंचित् हांसून ) गुलामानें युक्ति लढवून आरण्यकेला सोडवलें हो सोडवलें !

सांकृत्यायनी—आणि तुला तरी त्या गरीब बापडीला कोंडून ठेवून काय करावयाचें आहे ?

वासवदत्ता—बरे, तुमच्या मर्जीस येईल तसें कां होईना. माझी कांहीं ना नाहीं.

सांकृत्यायनी—असें असेल तर मीच स्वतः जातें आणि तिला मोकळी करतें म्हणजे झालें. ( असें म्हणून निघून जाते. )

कंचुकी—महाराज, दृढवर्ममहाराजांनीं आपणास आणखी असा निरोप सांगितला आहे कीं, आपल्या कृपेनें माझे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले; तेव्हां ह्या माझ्या प्राणांवर सर्वस्वीं आपली सत्ता आहे. ह्यासाठीं इच्छेस येईल त्याप्रमाणें माझी व्यवस्था करण्याविषयीं आपणच मुकत्यार आहां.

( राजा लज्जित होऊन खालीं पहातो. )

विजयसेन—महाराज, दृढवर्म्याचें आपणावर किती प्रेम आहे तें कांहीं सांगतां पुरवत नाहीं.

कंचुकी—आणखी त्यांनीं असेंही सांगितलें आहे कीं, माझी मुलगी प्रियदर्शिका तुम्हाला देऊं केली होती; परंतु ती नाहीशी झाल्यामुळे आपला व माझा संबंध झाला नाही, ह्या गोष्टीचें जरी मला फार दुःख वाटत आहे, तरी वासवदत्तेबरोबर आपला

विवाह झाला आहे ही गोष्ट मनांत येऊन तें दुःख कमी होतें.

वासवदत्ता—( डोळ्यांस पाणी आणून ) आर्य कंचुकी ! काय तुम्हीं म्हटलेंत, माझी बहीण नाहीशी झाली ?

कंचुकी—राजकन्ये, ऐकून घे. त्या दुरात्म्या कालिंगानें दृढवर्म महाराजांवर छापा घातला त्या धांदलींत अंतःपुरांतील स्त्रिया चोहोंकडेस पळत सुटल्या, त्या वेळेस दैवयोगानें ती तुझी बहीण माझ्या दृष्टीस पडली. तेव्हां त्या गोंधळांत तेथें राहणें सुरक्षित नाही असें मला वाटल्यामुळे तिला बरोबर घेऊन मी इकडे वत्सराजाकडे यावयास निघालों. येतां येतां मार्गांत तिला विंध्यकेतूच्या स्वाधीन करून जवळच अगस्त्यतीर्थ. होतें तेथें मी स्नान करण्याकरितां गेलों, आणि परत येऊन पहातो तों कोणीं शत्रूनें छापा घालून विंध्यकेतूचा त्याच्या घरादारासह अगदीं विध्वंस करून टाकिला आहे असें माझ्या दृष्टीस पडलें.

राजा—( किंचित् हांसून ) कां विजयसेन, तुमचें काय म्हणणें आहे ?

कंचुकी—नंतर तेथें शोध करूं लागलों तों तिचा कोठेंच ठिकाण लागेना. त्या दिवसापासून ती कोठें आहे व तिचें काय झालें तें काहींच समजत नाहीं.

( इतक्यांत मनोरमा प्रवेश करते. )

मनोरमा—बाईसाहेब, त्या विचारीची आतां मरते कीं घटकेनें मरते, अशी हो अवस्था झाली आहे !

१ वासवदत्ता ही प्रियदर्शिकेची माउसबहीण असल्यामुळे दुःख कमी होतें असा भाव. २ विजयसेनानें विंध्यकेतूला मारून त्याची मुलगी म्हणून जी कन्या राजाकडे आणिली होती ती हीच असें जाणून हा प्रश्न केला आहे. वत्सराजानें विंध्यकेतूवर सैन्य देऊन विजयसेनास पाठविलें ह्याचें कारण मूळ नाटिकेंत कोठें सांगितलेंलें आढळत नाहीं.

वासवदत्ता—( डोळ्यांस पाणी आणून ) काय ? तुला त्या प्रियदर्शनेची हकीकत ठाऊक आहे वाटते ?

मनोरमा—मला प्रियदर्शनेचें नाहीं बाई कांहीं ठाऊक. मी त्या आरण्यकेची गोष्ट सांगतें आहे. मद्याच्या निमित्तानें विष आणवून तें ती प्याली, आणि आतां अगदीं मेल्याच्यागत होऊन पडली आहे. तर बाईसाहेब, आतां धांवा हो लौकर आणि तिला कशी तरी वांचवा. ( असें म्हणून रडत रडत वासवदत्तेच्या पायांवर लोळण घेते. )

वासवदत्ता—( आपल्याशीं ) जळो माझे जिणें ! केवढी मी हत-भाग्या. ही ! आरण्यकेची ही बातमी ऐकून माझ्या प्रियदर्शने-विषयींचें दुःख देखील मला एकीकडे ठेवावें लागलें, कारण लोक तर दुर्जन आहेतच. त्यांच्या तोंडाला कुणीं लागावें ? कदाचित् माझ्याविषयीं भलभलते संशय घेऊं लागतील. तेव्हां आतां अ-संच करावें हें बरें. ( घाबरून मोठ्यानें ) मनोरमे, अग जा आणि तिला लौकर एथेंच घेऊन ये. नागलोकीं जाऊन महाराजांनीं विषविद्या संपादन केली आहे. ते ह्या कामांत चांगले माहितगार आहेत.

( मनोरमा निघून जाते. )

( नंतर थोड्या वेळानें तिनें हातांत धरून आणिलेली व विष चढल्यामुळें व्याकुल झालेली आरण्यका प्रवेश करते. )

आरण्यका—अग मनोरमे, तूं मला ह्या काळोखांत कशाकरितां घेऊन चालली आहेस ?

१ मूळांत प्रियदर्शिकेला प्रियदर्शना असेंही कोठें कोठें म्हटलें आहे.

२ कंचुकीच्या वरील भाषणाला मनोरमेचें हें भाषण जबाब आहे असें समजून वासवदत्तेचा हा प्रश्न आहे.

मनोरमा—( खिन्न होऊन ) अरे देवा ! हिच्या डोळ्यांत देखील विष चढून हिला अगदीं दिसेनासें झालें. आतां करूं तरी काय ! ( वासवदत्तेकडे पाहून ) बाईसाहेब, धांवा धांवा ! हिला लौकर वांचवा ! हिच्या सर्वांगांत विष अगदीं भिनून कीं हो गेलें !

वासवदत्ता—( घाबऱ्यां घाबऱ्यां राजाचा हात धरून ) महाराज, उठा उठा लौकर, पहातां काय ? ही विचारी खरोखर आतां फार वेळ जगेलसें दिसत नाहीं. ( सर्व तिच्याकडे पाहून लागतात.

कंचुकी—( आरण्यकेकडे निरखून पाहून ) अरे ! काय चमत्कार हा ! आमच्या महाराजांची नाहींशी झालेली कन्या जी प्रियदर्शिका तिच्या सारखीच ही थेट दिसते आहे, हें कसें ! ( वासवदत्तेकडे पाहून ) राजकन्ये, ही मुलगी कोणाची व एथें कोठून आली ?

वासवदत्ता—बाबा, ही त्या विंध्यकेतूची मुलगी. त्याला मारून विजयसेनानें एथें आणिली.

कंचुकी—कोठली त्याची मुलगी आणि कोठलें काय ! खचीत हीच ती आमच्या महाराजांची कन्या. हर हर ! फुटलें माझे कपाळ ! केवढा मी हतभाग्य ! ( असें म्हणून धाडकान् खालीं पडतो व पुनः उठून वासवदत्तेला म्हणतो ) राजकन्ये, हीच ती तुझी बहीण प्रियदर्शिका, समजलीस ?

वासवदत्ता—काय ! ही माझी बहीण प्रियदर्शिका ! महाराज, वांचवा हो वांचवा माझ्या बहिणीला ! ही आतां खचीत मरते !

राजा—प्रिये, धीर धर, धीर धर, अशी घाबरूं नको. मी उपाय करून पाहतों. हर हर ! केवढा हा घोर प्रसंग !

८. श्लोक\*—शिखरिणी.

मरंदानें पूर्णा कमलकलिका स्वादु सरसां ।  
 अलि प्राशया जों हळु हळु शटे तोंचि सहसां ॥  
 कण प्रालेर्यांचे पडुनि तिजला दग्ध करिती ।  
 विरोधे<sup>१</sup> दैवाच्या कधि न मनिचे हेतु पुरती ॥

मनोरमे, तिला अगोदर विचारून पहा वरें कीं तूं कांहीं शुद्धी-  
 वर आहेस का म्हणून ?

मनोरमा—सखे आरण्याके, तुला कसें वाटतें ? ( रडत रडत पुनः  
 तिला हालविते. ) गडे आरण्याके, मी तुला विचारतें ना कीं तूं  
 कांहीं शुद्धीवर आहेस का म्हणून ?

प्रियदर्शिका—( अस्पष्ट शब्दांनीं ) भगवंता, माझ्या अशा ह्या  
 अवस्थेंत देखील महाराजांची भेट झाली नाही, तेव्हां—( इतकें  
 अर्धेच बोलून धाडकान् खालीं पडते. )

राजा—( डोळे अश्रूंनीं भरून येऊन )—

९. श्लोक. हरिणी वृत्त.

नयनयुगुला झांकी बाला विषाकुल अंतरीं ।  
 तिमिरं मम या दृष्टींगींही कसें पसरे तरी ! ॥  
 हृदय सखिचें दाटे शोके, प्रसंग न हा बरा ।  
 वधुनि इजला अर्त्यायासें निघे मम ही गिरीं ॥ १ ॥

\* ह्या श्लोकांत नायकानें नायिकेस कमलकलिकेच्या ठिकाणीं कल्पून  
 आपणास भ्रमरस्थानीं कल्पिलें आहे. १ मकरंदानें. २ गोड. ३ रसयुक्त.  
 ४ भ्रमर. ५ एकाएकी. ६ दंवाचे. ७ दैव प्रतिकूल झालें असतां. ८ विषानें  
 पीडित. ९ अंधकार. १० दृष्टीच्या मार्गांत, अर्थांत डोळ्यांपुढें. ११ मोठ्या  
 कष्टानें. १२ वाणी, शब्द.

श्वसन न चले नासारंध्रीं अचेतन ही पडे ।

मम तनु वरी निश्चेष्टत्वा वघोनि इच्या कडे ॥

विषचि भिनुनी देहीं ईच्या करी परिणाम हा ।

सुखद न गमे कांहीं मातें प्रियेविण या अहा ! ॥ २ ॥

वासवदत्ता—( डोळ्यांस आसवें आणून ) प्रियदर्शिके, ऊठ बेटा,

ऊठ. नको असें करूं. हे पहा महाराज जवळच बसले आहेत.

अरे देवा, ही तर अगदीं बेशुद्ध झाली ! गडे, जाणून बुजून मीं

तुझा असा काय वरें अपराध केला कीं, त्यामुळें अशी रुसलीस

आणि बोलत नाहीस? तर आतां क्षमा कर, क्षमा कर, आणि

उठून बसली रहा. खचीत मी पुनः असें करणार नाहीं. ( वर

पाहून ) हा दुर्देवा ! माझ्या बहिणीची अशी दशा झाल्यावर

ती माझ्या दृष्टीस पडावी असें माझ्या हातून कोणतें वरें पातक

घडलें आहे ? ( असें म्हणून प्रियदर्शिकेच्या अंगावर पडते. )

विदूषक—मित्रा, अरे तूं असा भांबावल्यासारखा काय उभा रा-

हिला आहेस ? असें रडत बसण्याची ही वेळ नव्हे. विषानें तर

आपला अंमल पुरा बसविला. तेव्हां आतां आपली ती मंत्र-

विद्या कशी काय आहे ती दाखीव. पाहतोस काय ?

राजा—गड्या, तूं म्हणतोस तेंच खरें आहे. ( प्रियदर्शिकेकडे

पाहून ) एवढा वेळपर्यंत मी उगीच स्वस्थ राहिलों हा खराच

वेडेपणा केला. आतां पहा हिला कशी उठवितों ती. पाणी !

पाणी ! लौकर !

विदूषक—( बाहेर जाऊन परत येतो ) अहो हें ध्या पाणी.

( राजा प्रियदर्शिकेजवळ जाऊन तिच्या अंगावर

हात ठेवून मंत्रस्मरण करतो. )

( प्रियदर्शिका हळूच उठून बसते. )

वासवदत्ता—महाराज, वांचली हो वांचली माझी बहीण. केवढें थोर  
माझे नशीब !

विजयसेन—महाराजांच्या झिद्येचा प्रभाव तसाच आहे.

कंचुकी—महाराजांची नरेंद्रता सर्वत्र एकसारखी अबाधित आहे.

प्रियदर्शिका—( हळूच उठून वसून जांभया देऊं लागते, आणि  
खिन्न होत्याती अस्पष्ट बोलते. ) मनोरमे, केवढा वेळ वाई तरी  
मी निजलें ही !

विदूषक—मित्रा, तुझ्या वैद्यगिरीचें आज सार्थक्य झालें बरें.

( प्रियदर्शिका उत्कंठेनें राजाकडे पाहून लाजून  
किंचित् खालीं पहाते. )

वासवदत्ता—( हर्ष पावून ) महाराज, अजून देखील काय असे  
वेडे वेडे चार करते आहे ही ?

राजा—( किंचित् हांसून )—

### १. दिंड्या.

सहज मोदप्रद दृष्टि इची नाही ।

भाषणींही स्फुटपणा नसे कांहीं ॥

स्वेदपुंलकीं हा व्यास देह सारा ।

बापुडीचा सोशितो क्लेशभारा ॥ १ ॥

कुचभरानें तनुं पहा कांपताहे ।

दुःख तेणें बहु इला होत आहे ॥

लक्षणांनीं या वाटतें मनाला ।

अजुनि नाही विषवेग शांत झाला ॥ २ ॥

कंचुकी—( प्रियदर्शिकेकडे पाहून ) राजकन्ये, तुझ्या पित्याचा

१ नरेंद्र ह्या शब्दाचा उघड अर्थ राजा असा असून त्याचा दुसरा अर्थ  
विषवैद्य असा आहे. २ अकुंठित. ३ स्वाभाविक. ४ आनंद देणारी. ५ घाम  
आणि रोमांच ह्यांनीं. ६ स्तनांच्या भारानें. ७ शरीर.



हा आज्ञाधारक सेवक तुला नमस्कार करीत आहे. ( असें म्हणून तिच्या पायां पडतो. )

प्रियदर्शिका—( त्याच्या तोंडाकडे पाहून ) काय! हा कंचुकी आर्य विनवयसु वाटते? होय तोच. ( डोळ्यांस पाणी आणून ) अहो बाबा, अग आई, तुम्ही कोठें आहां !

कंचुकी—राजकन्ये, उगी. रडूं नको. वत्सराजाच्या कृपेनें तुझे आई-बाप खुशाल आहेत बरे. व पुनः त्यांचें राज्यही त्यांस मिळालें.

वासवदत्ता—( डोळ्यांस पाणी आणून ) प्रियदर्शिके, तूं मोठी लबाड आहेस ग! चल ये इकडे. आतां तरी बहिणीवर तुझी माया किती आहे ती पाहूं दे. ( असें म्हणून तिच्या गळ्यास मिठी मारते आणि म्हणते. ) आतां बरीक माझ्या जिवांत जीव आला.

विदूषक—बाईसाहेब. तुम्ही आपल्या बहिणीच्या गळ्याला मिठी मारून आनंदांत अगदीं निमग्न झालां आहां हें ठीकच आहे; पण इकडे वैद्यबुवांची संभावना करावयाची राहिली आहे तिची वाट काय ?

वासवदत्ता—वसंतका, अरे मी विसरलें नाहीं. माझ्या तें सारें लक्ष्यांत आहे बरे.

विदूषक—( राजाकडे पाहून किंचित् हांसून ) वैद्यबुवा, हं आतां पाहतां काय? पसरा हात पुढें. ताईसाहेबांचा हातच आतां आपल्याला अर्पण करून आपली संभावना करवितों म्हणजे झालें कीं नाहीं ?

( राजा हात पुढें पसरतो. )

( वासवदत्ता प्रियदर्शिकेचा हात त्याच्या हातांत घावयास लागते. )

राजा—( आपला हात मागे करून ) हिचें पाणिग्रहण करून

१ ह्या शब्दांत श्लेष आहे. पाणिग्रहण म्हणजे हात धरणें, पक्षीं वरणें.

आह्माला काय करावयाचें आहे ? तूं एकदांची कशी तरी सं-  
तुष्ट झालीस एवढें आह्माला पुरे आहे.

वासवदत्ता—आतां तिचें गणिग्रहण न करून कसें चालेल ? तिच्या  
वापानें अगोदरच तुझाला ती अर्पण केली आहे.

विदूषक—मित्रा, राणीसाहेबांच्या शब्दाला मान दिलाच पाहिजे,  
समजलास. त्यांच्या मर्जीवाहेर वागणें तुला योग्य नाहीं.

( वासवदत्ता राजाचा हात बळेंच ओढून घेऊन

प्रियदर्शिकेच्या हातांत देते. )

राजा—( किंचित् हास्य करून ) वरें बुवा, मर्जी तिची. तिच्या  
इच्छेविरुद्ध वागण्याचें कोणाला सामर्थ्य आहे ? ( असें म्हणून  
प्रियदर्शिकेचा हात धरतो. )

वासवदत्ता—महाराज, आतां याहूनही चांगलें असें आपलें कोणतें  
प्रिय करावयाचें राहिलें आहे ?

राजा—प्रिये, याहून आणखी प्रिय तें काय असावयाचें आहे ?

११. श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

पूर्णत्वे दृढवर्मभूप फिरुनी स्वीया पदा पावला ।

कोपे अंतरितो असोनि वश तूं झालीस आतां मला ॥

वांचोनी प्रियदर्शिका पुनरपि त्वत्संगतो जाहली ।

इच्छा यापरती अतां प्रियतमे काहीं नसे राहिली ॥

तथापि असें होवो म्हणजे झालें.—

१२. भरतवाक्य. पद.

इष्टं वृष्टिचा दाता वासव वर्षुनि सलिलातें ॥

बहुधान्या ही करोनि भूमी तोषवु सकलातें ॥ १ ॥

१. आवडती गोष्ट. २. आपल्या. ३. राज्यपदाला. ४. दूर झालेली, अर्थात्  
रुसलेली. ५. तुला भेटली. ६. याहून निराळी. ७. पाहिजे तशी. ८ इंद्र.  
९. जीत पुष्कळ धान्य पिकलें आहे अशी.

सुरंतुष्टीतें करोत द्विजवर सविधी हवनांहीं ॥  
 सजनसंगति सतत घडावी होउनि उपचितही ॥ २ ॥  
 पिशुनजनांची दुःसह पविंसम अति निष्ठुर वाणी ॥  
 पावुनि शांती नितांतें होवो दुःखार्त न कोणी ॥ ३ ॥

(सर्व निघून जातात.)

चवथा अंक समाप्त.

प्रियदर्शिका नाटिका समाप्त.

० भाषांतर कर्त्याची प्रार्थना.—श्लोक.  
 श्रीहर्षदेवकविची कृति नाटिका हे ।  
 जी बालसंस्कृतविमिश्रित मूळ आहे ॥  
 अज्ञात आजवर पाहुनियां स्वदेशीं ।  
 यत्नेंकरून तिजला अणिली प्रकाशीं ॥ १ ॥  
 जे नेणती स्वजन संस्कृत वाणिला हो ।  
 व्हावा तयांही तिजपासुनि योग्य लाहो ॥  
 यासाठीं म्यां नटविली तिजला मराठी- ।  
 भाषेंत, यत्न नच हा निजकीर्तिसाठीं ॥ २ ॥  
 नीर ल्यजूनि पय हंस जसें पितात ।  
 तैसें करोत जन या प्रियदर्शिकेंत ॥  
 टाकोनि दोष गुणलेश मनांत घाला ।  
 ही प्रार्थना करितसें बुध हो तुझाला ॥ ३ ॥

संतोष. २. श्रेष्ठ ब्राह्मण. ३. विधिपूर्वक. ४. वृद्धिगत. ५. दुर्जन.  
 ७. असंत. ८. दुःखानें पीडित.